

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

İNGİLİS DİLİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ SOSİAL AMİL PROBLEMİ

İxtisas: 5708.01 – German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Südabə Həsən-Ağa qızı Nuriyeva**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2023

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Hind-Avropa dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi:

filologiya elmləri doktoru, professor
Oruc İbrahim oğlu Musayev

Rəsmi opponəntlər:

filologiya elmləri doktoru, akademik
Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu

filologiya elmləri doktoru, professor
Fərman Hüsən oğlu Zeynalov

filologiya elmləri doktoru, professor
Afət Musa qızı Abbasova

filologiya elmləri doktoru, dosent
Rəna Teymur qızı Səfəraliyeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri

filologiya elmləri doktoru,
akademik
Azad Yəhya oğlu Məmmədov

Dissertasiya şurasının
elmi katibi

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
İradə Nadir qızı Sərdarova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dünya dilləri arasında mühüm və aparıcı mövqe tutan ingilis dili Hind-Avropa dilləri ailəsinin German dilləri qrupuna aiddir. O bu ailənin Qərbi German dilləri bölməsinə məxsusdur. 600-700 milyon dünya əhalisi bu dildən əsas ünsiyyət vasitəsi kimi, 1800-2000 milyondan artıq əhali isə ikinci dil kimi istifadə edir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dili müxtəlif beynəlxalq təşkilatların rəsmi dilidir. Demək olar bütün ofis, ali təhsil müəssisələrində ingilis dili əsas götürülür, bu dil tədris olunur. Dilin leksik tərkibinin sistemli təşkili, leksik mənanın təbiəti və xüsusiyyətləri, söz və ifadələrin dilin zənginləşməsində, danışıqda, nitqdə işlənməsi həmişə aktual məsələlərdən biri olmuşdur. Dilçilikdə mövcud olan leksik vahidlər, yeni söz və ifadələr onun zənginləşməsinin əsasını təşkil etmiş və bu məsələ bütün dilçiləri düşündürmüşdür. Çox zaman bəzi tədqiqat əsərlərində frazeoloji ifadələrlə, leksik vahidlər eyniləşdirilmişdir.

Müasir dövrdə ingilis dilinin ünsiyyət vasitəsi kimi öyrənilməsi, onun bizim ana dilinə təsirinin önəm kəsb etməsini bir daha açıqlayır.

Bilirik ki, dil ictimai hadisədir, ünsiyyət vasitəsidir. Hər bir insan dili cəmiyyətdə öyrənir. Cəmiyyətsiz dil mövcud deyildir. Dil cəmiyyət ilə bərabər inkişaf edir. Cəmiyyət öz fikrini dil vasitəsi ilə lazımı şəkildə çatdırır, eləcədə onu əhatə edən əhalinin fikirlərini öyrənir. Deməli, dil inkişaf edir, onun inkişafına həm tarixi, həm coğrafi, həm siyasi, mədəni faktorlar təsir edir. Ətrafdakı dəyişikliklərdən dil kənarda qalmır, məhz bu işlər bizim alimlərimizi də düşündürmüşdür. Məhz bu dəyişikliklər onun zənginləşməsinə birbaşa təsir etmiş və gələcəkdə də nə kimi dəyişikliklər baş verəcəyini öncədən proqnozlaşdırmaqdadır. Tədqiqatlar aparılır və bu tədqiqatlar nə qədər çox olsa da, dilçilik sahələrinin, eləcədə leksikologiyanın bir sahə kimi, araşdırmalara ehtiyacı var. Çünki, dil daim zənginləşir və baş vermiş dəyişikliklərə məruz qalır. Azərbaycanda dil-cəmiyyət-mədəniyyət əlaqələri, dilin zənginləşməsində sosial amillər sahəsində araşdırmalar azlıq təşkil edir. Bu sahədə bir boşluq var desək yanlışdır. Burada dilin,

xüsusilə də müasir dövrdə dünya dilinə çevrilmiş məhz ingilis dilinin Azərbaycan dili ilə qarşılıqlı şəkildə araşdırılmasına böyük ehtiyac vardır. Müdafiəyə təqdim olunan dissertasiya işinin aktuallığı da bununla müəyyənləşir. Amma dil sisteminin müasir vəziyyəti və tarixi inkişafının bir sıra məsələləri öz prinsipial həllini tapmışdır. Bu mövzu əsasən ya leksikologiyanın bir sahəsi kimi, ya da onunla bağlı dilin zənginləşməsində öyrənilmişdir. Əlbəttə bu, sosial amillərin (SA) sərhədinin dəqiqləşdirilməməsi, onun linqvistik xüsusiyyətlərinin, işlənmə imkanlarının üzə çıxarılmaması və ona aid kateqoriyaların müəyyənləşdirilməməsindən irəli gəlir.

Leksik vahidlərə həsr olunmuş tədqiqatlarda sosial amillərin yaranması, bir qayda olaraq, dilin milli-mədəni spesifikasiyası ilə əlaqələndirilir. Hər bir dil özünə xas təbiətə, xarakterik xüsusiyyətlərə, qayda-qanunlara malikdir. Dillər bir-birindən elə bu kimi cəhətlərlə fərqlənir. Leksikologiya sahəsində də dilləri fərqləndirən cəhətlər çoxdur. Lakin, müxtəlif dillərin leksik vahidləri və terminləri arasında oxşar cəhətlərdə çox deyildir. Xalqların və dillərin sıx əlaqəsinin xeyli artdığı bir dövrdə sözlərin, frazeoloji vahidlərin, alınma sözlərin leksik-semantik inkişafının dərinəndən araşdırılması da əhəmiyyətli bir məsələ kimi ortaya çıxır. Bu məsələ ilə bağlı linqvistik baxışlardakı müxtəliflik leksikologiya sisteminin mövcudluğunu şərtləndirən amillərin, leksik vahidlərin yaranma üsullarının və inkişaf yollarının daha geniş şəkildə və dərinəndən təhlil və tədqiq olunmasını tələb edir.

İngilis dilinin leksik vahidlərində əks olunmuş milli özünəməxsusluğun kifayət qədər öyrənilməməsindən, onların hərtərəfli təhlilinin vacibliyindən irəli gəlir. Tipoloji quruluşu və geneoloji mənsubiyyəti baxımından fərqli olan, coğrafi yaxınlığı, uzunmüddətli təması olmayan bu iki dildəki leksik vahidlərin kontrastiv-tipoloji tədqiqi onların ümumi və fərqli xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə, tarixi inkişaf prosesində onlarda baş vermiş dəyişiklikləri izləməyə də imkan verir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı ingilis dilinin zənginləşməsi, lüğətin genişlənməsi, söz ehtiyatının artması, predmeti isə bu dilin sosial amili – sosial faktorudur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Bu tədqiqatın məqsədi çox planlıdır: burada həm sırf idraki-estetik, həm milli-mədəni-tarixi, həm linqvodicə, həm də leksikoloji cəhətlərin, eləcə də leksik vahidlərin, məcazi ifadələrin, alınma söz və ifadələrin tərcüməsi ilə bağlı məsələlərin araşdırılması ön plana çəkilmişdir.

Tədqiqatın əsas məqsədi ingilis dilinin leksik ifadə və vahidlərinin forma və məzmun zənginliyini açıb göstərmək, leksik-semantik, struktur-qrammatik və funksional-üslubi xüsusiyyətlərini, ümumi, oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək, leksik ifadə və vahidlərin işlənmə dairəsi və mənbələrinə görə təsnif etməkdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı məsələlərin həll edilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- dil sistemində leksik vahidlərin rolunu müəyyənləşdirmək;
- ingilis dilinin inkişafında sosial amilin rolunu araşdırmaq;
- ingilis dilində sosial amilin daxili formasını, yaranma səbəblərini, mümkün olduqda isə onların ilkin variantını müəyyənləşdirmək;
- sosial amillərlə formalaşan leksik vahidlərin semantik və leksik strukturu arasındakı əlaqələri aydınlaşdırmaq;
- leksik birləşmə, leksik vahidlər, alınma ifadələr, frazeoloji birləşmə anlayışlarını dəqiqləşdirmək;
- leksik ifadələrin məna baxımından inkişafını izləmək, onların valentlik qabiliyyətini müəyyənləşdirmək;
- elmlərin formalaşma yollarını, işlənmə dairələrini müəyyən etmək;
- ingilis dilinin inkişafında sosial amillərin funksional-üslubi imkanlarını aşkara çıxarmaq.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatda linqvistik təsvir – müqayisəli, universal diferensial, transformasiya komponent təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqat diaxronik və sinxronik planda aparılmışdır.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Müxtəlif sistemli dillərin leksik birləşmələrində təzahür edən semantik ümumiliklər həmin dillərin daşıyıcıları olan xalqlarda oxşar əşya və hadisələrin olmasından irəli gəlir.

2. İngilis dilinin zənginləşməsi əsasən atalar sözləri və

məsəllər, rəvayətlər, dilin daxili imkanları və alınmalar hesabına yaranmışdır.

3. Eyni mənbədən törənən leksik vahidlər, frazeoloji birləşmə və ifadələr eyni inkişaf yolu keçmiş birləşmə və ifadələrdir.¹

4. İngilis ifadə və birləşmələri, leksik vahidlər onların daşıyıcıları olan xalqların mədəni-milli dünyagörüşünü əks etdirir.

5. Leksik ifadə və vahidlərin böyük qismini təşkil edən analoqlar və frazeoloji birləşmələr bu dilin spesifikası, alınma söz və ifadələrdə başqa mədəniyyətin, başqa xalqın elementlərinin olması, həmçinin bu dilin daşıyıcıları arasında bilavasitə əlaqənin olmaması ilə izah edilməlidir.

6. İngilis dilinin zənginləşməsində dildəki leksik vahid və frazeoloji birləşmələrin tematik qrupları arasında ümumi cəhətlər, oxşarlıqlar bu dildəki sosial faktorların funksiyalarının universallığı ilə bağlıdır.

7. İngilis dilində sosial amillərin tərkib hissəsi olan leksik ifadələrin yeniləşməsi nəticəsində ya frazeoloji variantlar, ya da frazeoloji sinonimlər yaranır.

8. Leksik vahidlər, alınma ifadələr, məcazi sözlər dildə hazır şəkildə olan sabit vahidlərdir.

9. Leksik ifadələr, leksik vahidlər, hazır frazeoloji ifadələr həm danışq, həm də bədii ədəbiyyatda işlənir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada ingilis materialları əsasında ingilis dilinin zənginləşməsi və bu zənginləşmədə sosial amil problemi ilk dəfə olaraq geniş, sistemli şəkildə təhlil edilmişdir. Burada İngilis dilində leksik tərkibli frazeoloji vahidlərin ekvivalentliyi tematik qruplar səviyyəsində, eləcə də bu qrupların tərkibləri səviyyəsində araşdırılmış, bu qrupların araşdırılmasında sosial amillərin daxili forması müəyyənləşdirilmiş, onların mənasını təşkil edən komponentlərin təhlili verilmişdir. Bu leksik vahidlərin şifahi və yazılı nitqdə işlənmə halları, milli xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Dissertasiyada ilk dəfə olaraq leksik vahidlərin ekvivalentliyi, birləşmələrin həm frazeoloji qruplar səviyyəsində, həm də həmin

¹ Бурова, З.И. Английский язык / Учебник для вузов. – Москва: Высшая школа, – 1987. – 464 с.

qrupların komponentləri səviyyəsində araşdırılır. Leksik vahidlərin daxili formasının açılmasına cəhd göstərilir, frazeoloji vahidlərin mənasını leksik komponentin mənası ilə universal, dilin növündən asılı olmayan əlaqəsi və ondan asılılığı göstərilir, leksik vahidlərin semantikasını təşkil edən komponentlər təhlil olunur, nəzərdən keçirilmiş alınma sözlərin oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən edilir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri müddəaları müxtəlif dillərdə leksik vahidlərin, xüsusilə də alınma frazeoloji birləşmələrin yaranması və formalaşması tarixinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətli ola bilər.

Tədqiqatın nəticələrindən leksikologiya, nəzəri qrammatika, tərcümə nəzəriyyəsi və praktik tərcümə fənlərinin tədrisində, universitetlərin müvafiq fakültələrinin tələbələri üçün dərslük, dərslər vəsaitlərinin hazırlanmasında, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə və Azərbaycan dilindən ingilis dilinə tərcümə işində, İngiliscə-Azərbaycanca lüğətlərin tərtibində istifadə edilə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın materialları və nəticələri ölkəmizdə və xaricdə (London, Pyatiqorş, Çexoslovakiya, Moskva) çap olunmuş 40 elmi əsərdə öz əksini tapmışdır. Tədqiqatın əsas müddəaları monoqrafiyalarda və müxtəlif jurnal və toplularda dərc olunmuş, məqalələrdə şərh edilmişdir. Ayrı-ayrı fəsillərdə qoyulmuş məsələlər müxtəlif elmi konfrans və seminarlarda məruzələr şəklində müzakirə olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Hind-Avropa dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, dörd fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyatın və mənbələrin siyahılarından ibarətdir. Dissertasiyanın Giriş hissəsi 5 səhifə (9195 simvol), I fəsil 108 səhifə (196396 simvol), II fəsil 41 səhifə (79851 simvol), III fəsil 36 səhifə (70126 simvol), IV fəsil 45 səhifə (78919 simvol), Nəticə hissəsi 5 səhifə (9083 simvol), dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla, işarə ilə ümumi həcmi 443570 simvoldur.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, tədqiqat metodları, elmi yeniliyi, habelə müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar açıqlanır, eləcə də dissertasiyanın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobasiyası və quruluşu haqqında yığcam elmi məlumat verilir.

Dissertasiyanın **I fəslı** “**İngilis dilinin beynəlxalq dil kimi inkişafı və onun lüğət fondunun inkişafına təsiri**” adlanır. Beş bölmədən ibarət olan bu fəslin “*İngilis dilinin inkişaf tarixi*” adlanan birinci yarımfəslində ingilis dilinin hegemon dil olaraq fərqləndiyi, hal-hazırda beynəlxalq dil olan ingilis dilinin qədim tarixi və inkişaf prosesinin üç dövrə bölündüyü göstərilir.

Eramızın V əsrində Qərbi German dili qrupuna daxil olan Anql, Saks, Yut tayfalarının bir hissəsi Britaniya adalarına müdaxilə etdilər və German tayfaları olan anql-saksların dilindən müasir ingilis dili yarandı. Beləliklə, ingilis dili 449-cu ildə german tayfalarının Britaniya adalarının işğalı ilə başlayır. İlk öncə ingilis dili çox məhdud sahədə işlədilir. Bu dövrdə ingilis dilinin lüğət tərkibi və morfologiyası Skandinaviya dialektlərinin təsirinə məruz qalır. İngilis xalqı skandinavların sözlərini mənimsəmiş və lüğətlərində bu sözləri yerləşdirmişlər. Belə sözlər: *law, cake, egg, guest, knife, sky, sister, ill, die, flat, give, want* və s. aiddir. Hal-hazırda bu sözlər dünya xalqlarının əksəriyyəti tərəfindən geniş şəkildə istifadə olunur. İngilis dili fransız dili ilə rəqabətə girməyə başlayır. Bu hadisə İngiltərənin normanlar tərəfindən işğal olunduqdan sonra baş verir. Fransız dilindən keçən sözlər buna nümunədir və bu sözlər insan fəaliyyəti ilə bağlı sahələrdə işlədilən söz və alınmalardır. Bura aşağıdakılar daxildir: *army, enemy, victory, religion, church, colour* və s.

Üçüncü dövr “Yeni ingilis dili” dövrü adlanır. Bu dövr U.Şekspirin yaradıcılıq dövrünə təsadüf edir. Bu dilin beynəlxalq dil kimi yayılmasında böyük təsiri olan çap olunmanın meydana gəlməsidir. Çap olunmuş ilk kitab U.Kekston tərəfindən nəşr olunmuşdur.

XIX-XX əsrlərdə texnologiya, elm, mədəniyyət və insan fəaliyyətinin digər sahələrindəki inkişafı ilə əlaqədar olaraq ingilis dilinin lüğət fondu da xeyli dəyişmişdi. Dil bir tərəfdən xalqlar arasında anlaşılıqlıq prosesini təmin edir, digər tərəfdən özü təkmilləşir. İngilis dili xalqlar arasında olan iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələr nəticəsində inkişaf edən və müasir dövrdə beynəlxalq dil statusu qazanmış dildir. İngilis dili bilik və informasiya əldə etmək baxımından üstünlük təşkil edir. İngilis dili internet dilidir, biznes və diplomatiya məhz ingilis dilində idarə olunur. Dünya kompüterlərində mərkəzləşmiş informasiyanın 80%-i ingilis dilində təqdim olunmuşdur. İngilis dili bir çox ölkələrin dövlət dilidir. Qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdiyi bir zamanda ingilis dilinin global statusu onun lüğət tərkibinin zənginləşməsinə və inkişafına təkan verir. İngilis dilindən doğma dil kimi istifadə edənlər mədəniyyətin, incəsənətin təməlini ingilis dilində qoyulduğu ölkələrdə yaşayırlar. Bu dildən 2-ci dil kimi və ya xarici dili kimi istifadə edənlər onun dünya dili kimi gələcək mövqeyini təyin edə bilər. Bu dil onlar üçün əlavə dildir. Üçüncü qrup isə ingilis dilindən beynəlxalq dil kimi istifadə edir. Hər bir müstəmləkəçilik prosesi müxtəlif linqvistik əhəmiyyət kəsb edir. Birinci növ ingilis dilindən doğma dil kimi istifadə edənlərin diasporasını yaradır. ABŞ, Kanada, Cənubi Afrika, Avstraliya, Yeni Zenlandiya, ikinci qrup isə, yəni Hindistan, Qərbi Afrika, Şərqi Afrika ingilis dilini elit dil səviyyəsinə qaldıraraq ondan təhsildə və hökumət işlərində istifadə edirlər. Üçüncü qrupun linqvistik əhəmiyyəti ingilis dilinin kralları adlanan yeni variantların yaranmasına şərait yaradır. İngilis dili kitabların, qəzetlərin, biznesin, akademik konfransların, elmin, texnologiyanın, təbabətin, idmanın, beynəlxalq münasibətlərin, musiqinin əsas dilidir. Dünya alimlərinin üçdə iki hissəsi ingilis dilində yazır. Dünyanın elektron informasiya sisteminin 80% ingilis dilində sistemləşdirilmişdir. Aşağı sinif şagirdlərinin 50 milyonu, yuxarı sinif şagirdlərinin isə 80 milyondan çoxu əlavə dil kimi ingilis dilini öyrənirlər. Oksford ingilis lüğətinin redaktoru Robert Burçfild öz fikrini belə ifadə etmişdir: *“Mənim fikrimcə, yaxın 200 il ərzində amerikalıların ingilis dili ilə ingilislərin ingilis dili arasında böyük*

fərqlər yaranacaq və bu dillər bir – birindən o qədər uzaqlaşacaq ki, iki millət bir –birini başa düşməkdə çətinlik çəkəcəklər”².

Mən deyərdim ki, ingilis dili həqiqətən də, dünyanın inkişaf edən sənayesidir.

İngilis dilini başqa dillərdən fərqləndirən əsas cəhət onun lüğət tərkibinin zənginliyidir, həmçinin ingilis dili sinonimlərin çoxluğu ilə fərqlənən dildir.

Müasir dilçilikdə dilin öyrənilməsinə 2 cəhətdən yanaşılır: Sinxronik və diaxronik. Əgər sinxronik dilin hal-hazırkı vəziyyətini öyrənsə, diaxronik dilçilik – yəni uzun vaxt ərzində dilin tarixi inkişafı ilə məşğul olur. Deməli, ingilis dilinin tarixini öyrənmək əslində diaxronik dilçiliklə məşğul olmaq deməkdir. Bu isə dialektik və tarixi materializm metoduna əsaslanır. Klassiklərimiz göstəriblər ki, dil insanların ən ünsiyyət vasitəsidir və onun köməyi ilə bu insanlar bir-birilə ünsiyyət saxlayırlar. Həmçinin dil cəmiyyətə ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət etdiyi üçün ictimai, özü də spesifik ictimai hadisədir.³ Dilin kommunikativ funksiyası əsasdır. Bu ünsiyyət dilin əsas vəzifəsindən irəli gəlir. Dil özü iki aspektdən ibarətdir. Dil sistemi və nitq. Leksik, qrammatik və fonetik qanunlar dil vahidlərinin əsasını, məcmusunu dil sistemi təşkil edir. Bu sistemin ictimai ünsiyyət prosesində ifadəsi isə nitq adlanır. Nitq dil sisteminə əsaslanır.

Dilin leksik sistemi onun qrammatik quruluşuna və səs sisteminə nisbətən daha sürətlə dəyişir və inkişaf edir.

Burada dilin daxili imkanları əsasında inkişafı mühüm rol oynayır. Daxili amillərin təsiri nəticəsində hər bir dil spesifik leksik, qrammatik, fonetik xüsusiyyətlər kəsb edir ki, bu da onu digər amillərdən fərqləndirir. Ayrı-ayrı dillər üzərində müəyyən tədqiqat aparılır və bütün dünya dilləri üçün “ümumi qrammatika” yaradılıbdır. Sonrakı araşdırma və müqayisələrdə latın, yunan və sanskritin qohum dillər ailəsindən olduğu göstərilirdi və illər keçdikcə dillərin parçalanması baş verir. Əldə edilən dil materialı məhdud olur və dilçilikdə dillər tipoloji nöqtəyi nəzərdən tədqiq

² Burchfield, R. The Cambridge History of the English Language II / R.Burchfield. – V.5 Press (CUP), – 1994. – 656 p.

³ The History of the English Language / – 2nd edition. – 2008. – 218 p.

edilir. Burada dillərin qohumluğu deyil, yalnız dillərin quruluşunun öyrənilməsi əsasdır, vacibdir. Elə buna görə german dilləri haqqında məlumat yerinə düşər. Hal-hazırda 360 milyon adam German dillərində danışır ki, onun 230 milyonu ingilis dilində danışanlar təşkil edir.

Aparılan araşdırmalara görə German dilləri üç qrupa bölünür ki, bura daxildir: 1) Şərq qrupu, 2) Qərb qrupu, 3) Şimal qrupu.

Qədim german tayfaları üç cür əlifbadan istifadə etmişlər. Köhnə run əlifbası 16-24 hərfdən ibarət idi. Sonralar bu əlifba müəyyən dəyişikliyə məruz qaldı. Yeni işarələr əlavə olundu. İkinci əlifba qot əlifbası yarandı. Bu əlifba iyirmi işarədən ibarət olmuşdur. Müəyyən müddətdən sonra ona run və yunan əlifbasından bəzi hərflər əlavə edilmişdir. German dillərinin bəzi özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır ki, bu xüsusiyyətlər onları Hind-Avropa dili ailəsindən ayırmışdır, belə ki, fonetik xüsusiyyətlər, yəni vurğu German dillərində kök – morfeminin üzərinə düşür, bunun nəticəsində tədricən vurğulu və vurğusuz heca arasında keyfiyyət fərqləri yaranır. XIX əsrin dilçilik elminin iki böyük nümayəndəsi – danimarkalı alim Rasmus Rask və alman dilçisi Yakov Qrimin adı ilə bağlıdır. Yakov Qrim Hind – Avropa samitlərinin German dillərində müxtəlif dəyişikliyə uğramasını göstərmişdir.

Qrimin qanunu bəzi dil hadisələrini şərh etməyə imkan verir, həmçinin Hind-Avropa dilləri ilə German dillərinin bir ana dilindən yarandığını bir daha təsdiq edir.

Eləcə də Danimarka dilçisi Karl Verner kar samitlərin German dillərində cingiltiləşməsi hadisəsini vurğunun sadəcə yeri məsələsi ilə izah etdi. O, belə bir faktı aşkara çıxartdı ki, ümumi German dillərində də vurğu Hind-Avropa dillərində olduğu kimi, sərbəst olmuşdur. Əgər vurğu son hecanın üzərinə düşürsə, bu zaman vurğulu hecadan əvvəl vurğusuz vəziyyətdə dayanmış samit cingiltiləşirdi. Əsrlər keçdikcə, ingilis dilinin hallanma sistemində dəyişikliklər V.D.Araikin qeyd etdiyi kimi, yeni keyfiyyətin yaranmasına gətirib çıxarırdı. Yeni səciyyəvi xüsusiyyətlər dili

əvvəlki dövrlərdən fərqləndirir.⁴ Məsələn, qədim ingilis dilini orta ingilis dilindən fərqləndirən mühüm əlamətlərdən biri, onda yəni qədim ingilis dilində vurğusuz sonluqda hər cür saitin işləmə bilməsi idi, halbuki orta ingilis dili dövründə bütün vurğusuz saitlər zəiflənərək “e” hərfinə çevrilirlər. Müəyyən fonetik-morfoloji əlamətlərə əsaslanaraq ingilis dilçisi Henri Suit dövrləri aşağıdakı şəkildə adlandırmışdır:

1. Qədim ingilis dili dövrü – tam /dolu/ sonluqlu dövr;
2. Orta ingilis dili dövrü – zəifləmiş sonluqlu dövr;
3. Yeni ingilis dili dövrü – sonluqları itirilmiş dövr. Qədim ingilis dili dövrü yaxud anqlo-sakson dövrü daxilində iki mərhələni ayırmaq lazım gəlir.

a) Yazısı olmayan dövr – V-VII əsrləri əhatə edir.

b) Yazısı olan dövr – VII-XI əsrləri əhatə edir.

Qədim ingilis dili haqqında əlimizdə az məlumat var. Orta ingilis dili dövrü vurğusuz qrammatik sonluqların zəifləməsindən başqa, tarixi bir hadisə-normanların İngiltərəni zəbt etməsi, ingilis dili lüğət tərkibinin fransız sözləri ilə zənginləşməsi, bu dilin təsiri nəticəsində ingilis sözlərinin orfoqrafiyasının dəyişməsidir.

Yeni ingilis dili dövrü daxilində də iki mərhələni fərqləndirmək lazım gəlir:

a) Erkən yeni ingilis dili dövrü (1500-1600). Bu dövr ingilis dili tarixində “saitlərin böyük dəyişikliyi” adlı fonetik hadisə ilə səciyyələnir.

b) Yeni ingilis dili dövrü. 1660-cı ildən indiyə kimi olan müddəti əhatə edir. Bu dövr ingilis millətinin yaranması ilə fərqlənir. Belə ki, düzgün dövrləşdirmə, dilin spesifik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, həmin dildə danışan xalqın tarixi ilə dil tarixinin əlaqəsini birlikdə nəzərə almalıdır. Belə ki, ingilis dili tarixinin dövrləşdirilməsi bu prinsipə cavab verir. Bu dövrdə müxtəlif krallıqlar yaranmışdır və bu krallıqlar müxtəlif dövrlərdə dialektlər əsasında milli ingilis dili yaratmışdı. Lüğət tərkibinin zənginləşməsində, fonetik və qrammatik quruluşunun təhlilində izah olunmaz, anlaşılmaz bir sıra hadisələr ilə qarşılaşan hər bir mütəxəssis ingilis dilinin lüğət tərkibini başqa

⁴ Аракин, В.Д. История английского языка / В.Д.Аракин. – Москва: Ориздатлит, – 2009. – 303 с.

dillərin leksikasını ilə müqayisə edərkən, bunların arasında müəyyən bir ümumilik müşahidə edir. Məsələn, *man, foot, child* və s. isimlər cəmdə ümumi qaydadan fərqlənir, *can, may, must* və s. modal felləri üçüncü şəxsin təkində “s” sonluğunu qəbul etmir. Ünsiyyət vasitəsi olan dil öz inkişafının bütün mərhələlərində cəmiyyət üzvlərinin ictimai vəziyyətindən asılı olmayaraq, onlara eyni dərəcədə xidmət etmişdir. Leksik, qrammatik və fonetik qanunlar kimi dil vahidlərinin əsasını dil sistemi təşkil edir. Bu sistemin ictimai ünsiyyət prosesində ifadəsi isə nitq adlanır. Nitq dil sisteminə əsaslanır. Dil sistemini təşkil edən leksik, qrammatik və fonetik quruluş heç də bərabər inkişaf etmir. Dilin leksik sistemi daha sürətlə dəyişir və inkişaf edir.

İlk yazılı abidə VII əsrə təsadüf edir. O vaxt iki növ yazı mövcud idi: 1) Run yazısı; 2) Latın yazısı. Run əlifbasından gündəlik yazışma işlərində, yaxud nəşr əsərlərini, dini məqsəd daşıyan parçaların yazılışında istifadə olunurdu. Tədrisən run yazısı latın yazısı ilə əvəz olundu. İngilis sözləri latın hərfləri ilə yazılmağa başlandı. Amma ingilis dilinin səs sistemi latın dilindəkindən fərqlənirdi. Latın hərfləri azlıq təşkil edirdi. Odur ki, anqlo-sakson mirzələri bəzi latın hərflərinin formasını dəyişir, başqa əlifbalardan müəyyən hərflər, işarələr əlavə edir.

I fəslin ikinci yarım fəslə **“Müasir dövrdə ingilis dilinin ünsiyyət vasitəsi kimi inkişafı”** adlanır. Biz bilirik ki, dil güclü müstəqilliyi ilə seçilən ictimai hadisədir. O cəmiyyətin zəruri məhsuludur. Dil siyasət və sosial tərəqqinin qarşılıqlı əlaqələrinin araşdırılması, cəmiyyətin elmi idarə olunması, istər ayrı-ayrı regionlar dairəsində, istərsə də ölkə miqyasında sosial mexanizmin daha təkmilləşdirilməsi məqsədlərinə xidmət edir.

Linqvistik tərəqqi ilə sosial tərəqqi arasında nə kimi əlaqə mövcuddur? Tarixi materialist baxışı əsas tutaraq dili şüurla vəhdətdə götürən K.Marks və F.Engels onların hər ikisinə gerçək həyatın təzahürü kimi, insanın idrakı – dəyişdirici fəaliyyətinin, maddi-mənəvi nemətlərin istehsalı, mübadiləsi və mənimsənilməsi prosesindəki ünsiyyətin məhsulu və vasitəsi kimi yanaşır. Şüur kimi dil də qədimdir. Dilin şüurla, təfəkkürlə, vəhdətdə götürmək, ona praktik, real şüur kimi yanaşmaq hər şeydən əvvəl fikrin formalaşması, biliklərin, elmin yaranması və zənginləşməsi

prosesində dilin mühüm rolunu qəbul etməkdir. Hisslər reallığı göstərir, fikir və söz ümumini, şüur, bilik, təfəkkür məhz dildə əks olunur, dilin vasitəsi ilə formalaşır, zənginləşir və inkişaf edir. Görkəmli dilşünas A.A.Potebnya da dilin bu funksiyasına əsaslanaraq yazırdı ki, dil həm də ona görə xalqların, tərəqqinin şərtidir ki, o hər bir şəxsin fikir orqanıdır. Dilin vasitəsilə ictimai əlaqələrin bütün xətləri boyunca fərdlərin qruplaşması, onların qrup daxili və qruplar arası əlaqələrinin yaranması və inkişafı mümkün olur, ünsiyyət münasibətlərin ayrı-ayrı dairələri arasında və hər bir dairənin daxilində maddi və mənəvi nemətlərin, ictimai-zəruri informasiyanın yayılması və mübadilə olunması təmin edilir və beləliklə, “sosial həyat” deyilən ictimai orqanizm təşəkkül tapır, fəaliyyət göstərir. Ünsiyyət ictimai münasibətlərin insan fəaliyyəti şəklində ifadəsi kimi meydana çıxır və istənilən ictimai-zəruri fəaliyyət ünsiyyət forması rolunu oynayır. Dil bütün xalqın, hər bir insanın gündəlik ünsiyyət prosesində istifadə etdiyi əvəzsiz bir alətdir. Dil hər dəqiqə hər bir şəxsin həyat və fəaliyyətində iştirak edir. Mövcud vəziyyət cəmiyyətin dil həyatının obyektiv inkişaf qanunauyğunluqlarını nəzərə almaqla dilin və ünsiyyət praktikasının inkişafı gedişinə fəal müdaxilə etməyə, onu stimullaşdırmağa imkan verir. Elmi ədəbiyyatdan göründüyü kimi, belə bir cəhdi S.N.Qorelikova da göstərmişdir. O, öz məqaləsində dil siyasətinin XX illərin sovet elmi ədəbiyyatında qəbul olunmuş izahına qayıtmağı təklif etmiş və ona yeni bir amil – nəzəriyyə amilini əlavə etməklə, həmin anlayışı belə müəyyənləşdirir: “Dil siyasəti dil inkişafının gedişinə cəmiyyətin şüurlu müdaxiləsinin nəzəriyyəsi və təcrübəsidir.⁵ Dil siyasəti ünsiyyətdə olan insanların fərdi, şəxsi mənafeləri ilə deyil, onların sosial nitq ehtiyacları və məna telləri ilə bağlıdır. Siyasətə yol yalnız mənafeərdən keçib gedir və dil də bu cəhətdən istisna təşkil etmir. O, siyasətə insanların ünsiyyət ehtiyacları vasitəsi ilə bağlıdır. Məhz bu baxımdan irəli gələn spesifik ünsiyyət mənafeələrinin mövcudluğu sayəsində dil siyasi fenomen olur. Deməli, dil siyasəti ünsiyyətdə olan insanların fərdi, şəxsi mənafeləri ilə deyil, onların sosial nitq ehtiyacları və

⁵ Гореликова, С.Н. Природа термина и некоторые особенности терминообразования в английском языке // – Вестник ОГУ, – 2002. №6; – с.129-136.

mənafeləri ilə bağlıdır. Dil siyasəti müəyyən mənada, şərti xarakter daşıyır.

Beynəlxalq ünsiyyət dilləri sırasına ümumbəşəri nailiyyətlərin hər tərəfini əhatə edən geniş yayılmış dillərə aid edirlər. Bu dillərdən ən birincisi ingilis dilidir.

İngilis dili hər bir kəsin ikinci dilinə çevrilmişdir. İngilis dili qlobal elmi, texnoloji, iqtisadi, mədəni inkişafı ilə yaxından əlaqəli olmuş və XX əsrdə onun tayı-bərabəri görünməmiş, təsiri dünya xalqlarının qaynayıb-qarışmasında, ünsiyyət yaranmasında əsas amilə çevrilmişdir. Onun üstünlüyünün dörd əsas sahədə geniş şəkildə dillərin qarışmasına təkan verəcəyi gözlənilir. Bu sahələr aşağıdakılardır:

1. Qlobal əyani vəsaitlər bazarı, xüsusi ilə peyk TV;
2. İnternet və kompüter əsaslı kommunikasiya;
3. İqtisadi qloballaşmada texnoloji dəyişmə və birləşmə prosesi;
4. Regional ticarətin durmadan genişləndiyi, xüsusilə inkişaf edən ölkələrdə xarici dilin öyrənilməsi.

Bu gün ingilis dili beynəlxalq dil səviyyəsinə qalxmışdır və onun beynəlxalq dil kimi üstünlüyü aşağıdakılardır:

1. Beynəlxalq təşkilat və konfransların işlək dili kimi;
2. Elmi nəşriyyatın dili kimi,
3. Beynəlxalq bank, iqtisadi işlər və ticarətin dili kimi;

Krauss M. göstərir ki, beynəlxalq təşkilatların 85%-i işlək kimi ingilis dilindən, 49%-i fransız dilindən, 10%-i isə ərəb ispan və ya alman dilindən istifadə edirlər.

Dissertasiyanın I fəslinin üçüncü yarımfəsləli **“Sözlər və onların mənası haqqında ümumi anlayış”** adlanır. Bu bölmədə sözlərin dilin leksik sistemində yeri, mənşəyi işlədilməsi, yaradılması, ekspressiv-üslubi səciyyəsi açıqlanır. Dilçiliyin bir bölməsi olan leksikologiyanın özünəməxsus məqsəd və metodları var. Onun məqsədi dilin müasir vəziyyətini, tarixi inkişaf yolunu, lüğət tərkibini, tarixən dəyişməsi və zənginləşməsi amillərini, sözlərin mənbəyi və işlədilmə sahəsini, aktiv və passivliyini araşdırmaqdır. Dilin leksik sistemində sözün mövqeyi, mahiyyəti, onun ifadə edilmə dairəsi, üslubi xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır. Leksik tərkibin həcmi və

inkişaf prosesinin tarixi də müəyyənləşdirilir. Leksikologiyanın əsas tədqiqat obyektı olan sözü dilçiliyin digər sahələri də araşdırır.

Müasir leksikologiya ingilis dilinin söz quruluşunun və söz yaradıcılığının problemlərini, lüğəti vahidlərinin təsnifatını, lüğətin inkişaf və yeniləşmə qanunlarını araşdırır. Tədqiqatın məqsədi ilə əlaqədar olaraq bizi hər şeydən əvvəl dil sisteminin mərkəzi elementi olan söz və onun mənası maraqlandırır.

Hər bir dilin öz quruluşu və sistemi var. Söz dil sisteminin əsas, müstəqil və ayrıca işarə vahididir. Söz və onun mənalrı bu və ya digər dildə cəmiyyətin bütün üzvləri üçün vahid, ümumi və daxilən bağlı olan sistem yaradır. Söz sistem daxilində müəyyənləşir, gerçəkliyə aiddir, onu əks etdirir, öz mənasını təcrid olunmuş şəkildə deyil, sıx əlaqədə, dilin semantik strukturunu yaradan bütün məna sistemi vasitəsilə ifadə edir, həmçinin mənanın ictimai dərk edilməsini ümumiləşdirir.

Müasir leksikologiya ingilis dilinin söz quruluşunun və söz yaradıcılığının problemlərini, lüğəti vahidlərinin təsnifatını, lüğətin inkişaf və yeniləşmə qanunlarını araşdırır. Tədqiqatın məqsədi ilə əlaqədar olaraq bizi hər şeydən əvvəl dil sisteminin mərkəzi elementi olan söz və onun mənası maraqlandırır.

Leksik-semantik sistem sözlərin qarşılıqlı mürəkkəb əlaqəsinin nəticəsidir. Söz əsas dil vahididir. Onun bu cəhətini şərtləndirən amillər aşağıdakılardır:

1. Söz malik olduğu xüsusiyyətinə görə universal, həyata keçirdiyi funksiyasına görə unikal xarakter daşıyır. O, gerçəkliyin müxtəlif əşya və hadisələrin adları kimi çıxış edir. Sözü mənasında adlandırdığı əşya və hadisələrin obrazı var.

2. Digər dil vahidlərindən fərqli olaraq söz öz mənasını dəyişmədən iki modifikasiyada çıxış edir a) nominasiya sistemində və lüğətdə polisemantik vahid kimi b) müstəqil istifadə olunan nitq vahidi kimi. Birinci modifikasiyada söz “virtual”, ikinci modifikasiyada “aktual” vahid kimi çıxış edir. Söz polisemantik cəhətə - lüğətə və paradiqmatikaya məxsusdur, ardıcıl sıralanma və ya sintaqmatik əlaqə isə sözü bu cəhətini aradan qaldırır.

Sözü semantik əhəmiyyətinin 2 tərəfi var: 1) Məfhumları adlandırma qabiliyyəti; 2) Sintaqmatik valentlik qabiliyyəti.

Paradiqmatik əlaqələrdə söz fərqləndirici cəhət və ya ümumi semantik çoxluq kimi, sintaqmatik əlaqələrdə isə polisemantik sözlərin daxili mənalarını məhdudlaşdıran supersegment vahid kimi çıxış edir. Sözün bu ikili cəhəti dil sisteminin iki əsas koordinatı olan paradiqmatika və sintaqmatikadakı rolu, onun dilin mərkəzi vahidi olmasına əsas verir.

Semantik və morfoloji quruluşa malik olan söz aşağıdakı mənalara malikdir: 1) müəyyən bir söz sinfini əhatə edən qrammatik mənə; 2) daxil olduğu semantik qrupdan asılı olan ümumiləşdirilmiş mənə; 3) leksik mənə. Bu üç mənə növü sözün semantik və formal xüsusiyyətlərinin qorunmasına xidmət edir. Sözü əmələ gətirən elementlərin diferensial xarakteri müxtəlif söz variantlarının meydana gəlməsinə şərait yaradır:

- a) leksik mənəsinə görə – leksik semantik variant;
- b) zahiri əlamətlərinə və səslənməyə görə – fonetik, fonomorfoloji variant;
- c) qrammatik mənəsinə görə – morfoloji variant;
- d) istifadə dairəsinə görə – stilistik, dialektik variant;
- e) mənəyinə görə – etimoloji variant.

Söz müəyyən mənənin daşıyıcısıdır. Sözü müəyyən mənəyə malik olması, o deməkdir ki, söz müəyyən mənə sisteminə, müxtəlif mənə tiplərinə, başqa sözlərlə əlaqəyə, üslubi xüsusiyyətlərə malikdir.

Sözün mənəsi dedikdə, əşya və hadisələrin ümumi əlamətlərini əks etdirən məfhumun məzmunu, leksik-semantik variantlarının məcmusu başa düşülməlidir. Sözü məzmununa məfhumdan başqa, onun üslubi və emosional xüsusiyyətləri də daxildir. Sözdə məntiqi məzmun, törəmə mənə və emosional cəhətlər vardır. Sözü xarici görünüşü ilə mənəsi eyni olmur. Sözü mənəsi ilə məfhum eynilik təşkil etmir. Məfhum insan təfəkkürünün kateqoriyasıdır. Bütün məfhumlar dünya cəmiyyəti üçün eynidir. Amma sözü mənəsi müxtəlif dillərdə müxtəlif olur. Mənə öz obyektindən seçilir. Hər şeydən əvvəl söz zəruri olaraq zahiri səs formasının və daxili formanın-mənənin vəhdətidir. Bu əsas komponentlər sözü bütün dillər üçün universal olan mahiyyətini təşkil edir.

Hər bir sözün leksik mənası əsas və həlledicidir. Feillərin müəyyən formalarında mövcud olan “zaman” mənası (*to ask – asked, bring – brought* və yaxud isimlərin “hal” mənası (*boys, man’s*) qrammatik mənaya nümunədir. Hər bir söz müəyyən anlayışı ifadə edir və bu sözlər ünsiyyətə girən bütün insanlar tərəfindən eyni mənada başa düşülür. Bu sözlərin denotativ mənasıdır. Sözlər müəyyən ekspressiv-emosional çalara malik olur. Bu leksik mənanın konnotativ elementidir. Dildə mövcud olan bütün əsas sözlərin həm leksik, həm də qrammatik mənaları var. Sözün hər hansı bir mətndə və nitqdə qazandığı mənə kontekstual mənə adlanır. Lüğətlərdə müstəqil sözlər bütün mənaları ilə bir yerdə verilir, halbuki, sözün kontekstual mənası mətnin məzmunu tərəfindən müəyyənləşdirilir. Belə ki, söz öz mənasını verilmiş mətndə qazanır, onun başqa mənaları öz əhəmiyyətini itirir. Sözün mənası hər zaman sabit qalmır, dəyişir. Bu dəyişiklik lüğətin zənginləşməsi üçün əhəmiyyətlidir.

Dilin leksik-semantik sisteminin əsas obyektı olan sözün digər leksik vahidlərdən fərqləndirən cəhətləri var:

1. Söz istifadəsinin ictimai əhəmiyyəti;
2. Sözün hər hansı bir semantik və ya leksik-qrammatik söz qrupuna daxil olması;
3. Sözün digər sözlərlə olan leksik əlaqəsi;
4. Dil sistemində sözün sinonim və yaxın mənalı sözlərlə qarşılıqlı semantik əlaqəsi.

Sözün mənə strukturunun öyrənilməsi həm sistem daxilində, həm də nitqdə formalaşan, çoxmənalı sözlərin bu və ya digər mənasını reallaşdıran, qrammatik leksik dil vasitələrinə xidmət edən semantik kontekst ilə sıx bağlıdır. Bu məsələnin həlli dilin subyektiv və obyektiv, ümumi və xüsusi xarakterindən də asılıdır. Sözün mənə strukturunun köməyi ilə leksik mənanın təyini, söz semantikasının spesifik və fərqli xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi sözün semantik təhlilinin məhsuldar yolları kimi təqdim olunur. Sözün məntiqi dərk edilməsinə əsaslanan leksik uzlaşma sözün cümlədəki yerini müəyyən edən sintaktik uzlaşma, söz birləşmələri, frazeoloji uyğunlaşma, konkret dil xarici şərait, sözün mənasına müəyyən

dərəcədə təsir edən psixo-fizioloji tarixi faktorlar, bütün bunlar ekstralingvistik faktorlarda təzahür edir.

Leksik-semantik variantların mövcudluğunu şərtləndirən semantik kontekst sözün paradiqmatik və sintaqmatik qanunauyğunluqlarından törəyir.

Leksik vahidlərin sözdəyişdirici formalarının məcmusu onun morfoloji paradiqmatikasını təşkil edir. Sözün paradiqmatik əlaqələrinə semantik söz qrupları arasında mövcud olan əlaqələr aiddir.

Əsas semantik əlaqələrə daxildir:

1. Sözlərin konversiyaya əsaslanan semantik əlaqəsi;
2. Söz yaradıcılığına əsaslanan semantik əlaqələr;
3. Leksikləşməyə əsaslanan semantik əlaqələr.

Ən böyük semantik söz qrupuna nitq hissələrinin təsnifatı aiddir. Bu təsnifat iki əsas cəhətə görə aparılır. Sözlər ifadə etdikləri mənaya və sintaktik funksiyasına görə nitq hissələri şəklində qruplaşdırılır. Sözlərin qrammatik qrupları daha çox sözün leksik məzmunu ilə müəyyənləşdirilir. Semantik kateqoriyalar və söz qrupları səviyyəsində sözün paradiqmatik əlaqəsi, yəni müəyyən nitq hissəsinə aid olan leksemin daha kiçik semantik qruplara bölünməsi dilin leksik-semantik sistemində mühüm yer tutur.

Lüğətlərdə müstəqil sözlər bütün mənaları ilə bir yerdə verilir, halbuki, sözün kontekstual mənası mətnin məzmunu tərəfindən müəyyənləşdirilir. Sözün mənası hər zaman sabit qalmır, dəyişir. Bu dəyişiklik lüğətin zənginləşməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sözün mənaca dəyişməsi tədricəndir. Burada terminlər də vacibdir.

Dissertasiyanın I fəslinin dördüncü yarımfəslisi **“İngilis dilinin lüğət tərkibi, alınma sözlər və neologizmlər”** adlanır. Dilin lüğət tərkibi daim yeni sözlər və ifadələrlə zənginləşərək dil tərkibinə müxtəlif yollarla daxil olur. Dilin lüğət tərkibi elə leksikologiya sahəsidir. Leksikologiya yunanca iki sözdən (leksikos – lüğət və logos – təlim) ibarətdir. Leksikologiya dilçiliyin bir bölməsi olub, dili müasir vəziyyətdə və eləcə də tarixi inkişaf prosesində lüğət tərkibini öyrənir. Leksika, dilin lüğət tərkibinə aid olan dildəki bütün sözlərin birliyi, leksika dedikdə, dildə olan sözlərin hərtərəfli mənə çalarlığı başa düşülür. Leksikologiyanın predmeti hazırki dilin

lüğət tərkibidir. Dilin lüğət tərkibi lüğət fondundan ayrılır. Dilin əsasını lüğət fondu ilə birlikdə dilin qrammatikası təşkil edir. Lüğət fonduna daxil olan sözlərin əsasını sadə, lakin çox mühüm əhəmiyyəti olan sözlər təşkil edir. Lüğət fonduna daxil olan sözlər dildə çox işlənir və uzun müddət dil fondundan çıxmır. Lüğət fondundan kənarında olan lüğət tərkibi çox böyük müxtəliflik əmələ gətirir. Ora daxildir: dialekt sözlər, elmi-texniki terminlər, professional sözlər, arxaizmlər, neologizmlər, jarqonlar.

Dilin lüğət tərkibi daim inkişafdadır və daim dəyişir. Lakin lüğət fondu eyni dərəcədə dəyişmir. Əsas lüğət fondu tərkibində dəyişikliklər gec-gec olur. Dünyada baş verən dəyişikliklər həmçinin dilin leksikasında da öz əksini tapır. İnkişaf hər sahədə olduğu kimi, dilin leksikasında da öz əksini tapır. Köhnəlmiş sözlər öz yerlərini yeni sözlərə verməklə, dilin lüğət tərkibini dəyişir. Dilə daxil olan sözlər, dildən çıxan sözlərdən çox olduğundan dili daim zənginləşdirir, dilin zəngin mənə çalarlığını itirməyə imkan vermir. İngilis dilinin lüğət tərkibinə yeni sözlər iki yolla daxil olur: Söz yaradıcılığı və alınmalar vasitəsilə. Söz yaradıcılığı – bu termdir, ümumi anlayış bildirir. Bu anlayış altında müxtəlif yollarla dilə daxil olan və həmin müddət ərzində dildə inkişaf edən terminlər başa düşülür. Söz düzəltmə bu termin vasitəsilə dilin lüğət tərkibində olan sözlərin affikslər və konversiya vasitəsilə əmələ gəlməsi başa düşülür. Söz düzəltmə söz tərkibinə qarşı qoyulur. Beləliklə də bunlar, yəni söz düzəltmə və sözün tərkibi söz yaradıcılığının iki əsas hissəsini təşkil edir.

İngilis dilində söz yaradıcılığının məhsuldar növləri aşağıdakılardır:

1. Affikslər;
2. Konversiya;
3. Mürəkkəbləşmə;
4. Feillərin sonuna söz yaradıcı elementlərin qoşulması yolu ilə əmələ gəlməsi;
5. Qısaltmalar.

Müasir ingilis dilində söz yaradıcılığının qeyri-məhsuldar növləri aşağıdakılardır:

1. Sait köklərin bir-birini əvəz etməsi;

2. Vurğunun dəyişməsi

Bunlardan hər birinin öz xüsusiyyətləri vardır ki, bunları aşağıdakı kimi səciyyələndiririk: Məhsuldar olanlar:

Affiksasiya – Bu üsul vasitəsi ilə yeni sözlərin yaradılması, yəni burada affikslər, suffikslər, prefikslərin iştirakı vacib olmaqla bərabər, onların ingilis tarixi dövrünə bağlılığını da qeyd etmək lazımdır. Həmçinin sözün morfoloji strukturu da nəzərdən keçirilməlidir. Səslərdən ibarət olan söz morfem əmələ gətirir. Morfem sözün ən kiçik hissəsidir. Məsələn, “*readers*” – “*read*” – “sözün kökü”, “*er*” – sözdüzəldici şəkilçi, - “*s*” həmin sözə müəyyən qrammatik məna verən cəm şəkilçisidir. Kök və sözdüzəldici affiks birlikdə yeni sözü əmələ gətirir.

Törəmə söz hər zaman özündə iki sözdüzəldici elementi birləşdirir – törəmə kökü və affiksi. Törədici əsas – bu sözün o hissəsidir ki, verilən sözün yaradıcı bazası kimi iştirak edir.

Müasir ingilis dilinin morfoloji strukturunda törədici sözün xarakterik xüsusiyyəti onun törədici, əsas sözlə tez-tez uyğun gəlməsidir.

Lüğət tərkibinə daxil olan sözlərdən o dildə danışan adamların hamısı eyni dərəcədə istifadə etmir. Ümumiyyətlə bir dilin lüğət tərkibinə daxil olan bütün sözləri o dildə danışanlardan heç biri bilə bilməz. Hər adam öz ixtisasından, təhsilindən, sənətindən asılı olaraq, müəyyən miqdarda müxtəlif söz işlədir. Bu cəhətdən dilin ümumi lüğət tərkibi olduğu kimi, hər adamın bir-birindən fərqli olan, özünəməxsus lüğət ehtiyatı vardır.

Bununla belə, dilin ümumi lüğət tərkibi içərisində elə sözlər var ki, o dildə danışan adamların hamısı bu sözləri bilir, öz danışığında onlardan istifadə edir. Belə sözlərə misal olaraq, əsasən, sayları rəng bildirən sözləri, qohumluluq terminlərini, bədən üzvlərinin adlarını, şəxs və işarə, sual və s. əvəzliləri, xalqımıza tanış olan bitki və heyvan adları, gündəlik həyatla bağlı olan sözləri (çörək, su, ev, ağac, telefon, isti, soyuq, ay, ulduz, gün, durmaq, işləmək, yemək, yatmaq və s.) göstərmək olar.

Bir dildə danışan adamların hamısına məlum olan və hamı tərəfindən sisteməlik şəkildə işlədilən sözlər birlikdə dilin əsas lüğət fondu adlanır. Dilin əsas lüğət fondu əslində dilin lüğət tərkibinin bir

hissəsini, onun özəyini təşkil edir. Dilin əsas lüğət fondunda onu lüğət tərkibindən fərqləndirən və ya birləşdirən bir sıra cəhətlər vardır:

1. Əsas lüğət fondu lüğət tərkibinin inkişafında və söz yaradıcılığında mühüm rol oynayır. Məsələn, dilimizin lüğət tərkibində olan alıcı, seçici, əvəzlilik, adlıq, yönlük, qaldırıcı kimi bir çox düzəltmə; uzaqgörən, özünütənqid, on iki mərtəbəli kimi mürəkkəb sözlər əsas lüğət fonduna daxil olan almaq, seçmək, əvəz, ad, yön, qaldırmaq, uzaq, görmək, öz, tənqid, on iki mərtəbə sözlərinə şəkilçi artırmaqla və ya onların birləşməsi ilə əmələ gəlmişdir.

2. Dilin lüğət tərkibi arası kəsilmədən inkişaf edib artdığı kimi, əsas lüğət fondu da inkişaf edir, artır. Zaman keçdikcə, xalqın mədəni səviyyəsi artdıqca, lüğət tərkibində olan bir çox sözlərdən hamı istifadə etməyə başlayır və onlar artıq dilin lüğət fonduna keçir.

Dilin lüğət tərkibinə daxil olmuş sözlərin əsas lüğət fonduna keçməsi zəruri deyildir. Lüğət tərkibinə daxil olan sözlər əsas lüğət fonduna keçməyə də bilər. Odur ki, sözlərin lüğət tərkibinə və oradan da onun əsas lüğət fonduna keçmə prosesi bütün sözlərdə eyni dərəcədə və eyni zamanda olmur. Elə sözlər vardır ki, onlar dilin lüğət tərkibinə daxil olur və onların dilin lüğət fonduna keçməsi üçün heç bir ehtiyac hiss edilmir. Sözlərin bir qismi ehtiyacdən asılı olaraq tədricən, bir qismi də sürətlə lüğət fonduna keçir, bunlardan birincisinə kseroks, mikrosoft, sidi, kompüter, windows, norton, mobil və s.; ikincisinə özəl, özəlləşdirmə, lisey, kollec, investisiya, səhmdar cəmiyyət, bələdiyyə, icra başçısı və s. sözlərini göstərmək olar.

1. Dilin əsas lüğət fonduna daxil olan sözlərin əksəriyyəti qohum dillərin lüğət tərkibi ilə bir ümumilik təşkil edir. Dilimizin əsas lüğət fonduna daxil olan bir çox sözlər bəzi fonetik fərqlə bütün türk dillərində işlənir. Bu səbəbdən lüğət fonduna daxil olan sözlərin əksəriyyəti, öz tarixi etibarını ilə, dilin daha qədim dövrlərini əks etdirir. Buna görə, qohum dillərin lüğət tərkibindən istifadə etmək, bütün sahələr üzrə terminologiyaları unifikasiya, yəni eyniləşdirmək daha düzgün, daha elmi və məqsədəuyğundur. Sözsüz

ki, bu iş dövlətlərarası xüsusi simpozium və konfranslarda öz həllini tapmalı və praktikada tətbiq edilməlidir.

2. Dilin lüğət tərkibinə arası kəsilmədən yeni-yeni sözlər daxil olduğu və bu sözlərin bir qismi əsas lüğət fonduna keçdiyi kimi, bunun əks hadisəsinə də təsadüf edilir.

Lüğət tərkibinə daxil olan sözlərdən eyni dərəcədə istifadə edilmir. Bu cəhətdən ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər aktiv və passiv olmaq üzrə iki qismə ayrılır. Aktiv qisminə xas lüğət fondunu təşkil edən bütün sözlər ixtisasla əlaqədar olaraq, dilin ayrı-ayrı sahələrində istifadə edilən sözlər – terminlərdir. Çünki ixtisasla əlaqədar olan belə sözlər, hamı tərəfindən işlədilməsə də, bu və ya digər ixtisas sahəsində çalışan adamlar bunlardan aktiv şəkildə istifadə edirlər.

Lüğətin passiv qisminə öz işlənmə gücünü itirmiş, köhnə ədəbiyyatlarda, lüğətlərdə qalmış və çox az adama bəlli olan, eyni zamanda müəyyən münasibətlərlə əlaqədar dilə yenicə gəlmiş və hələ özünə möhkəm yer tapmamış müasir ingilis ədəbi dili sistemindən və onun aktiv lüğət qismindən kənar qalan sözlər təşkil edir. Dilin lüğətində hər zaman bir dəyişmə, artma və zənginləşmə prosesi gedir.

Dildə olan sözlərin hamısı, birlikdə onun lüğət tərkibi adlanır. Dilin lüğət tərkibi nə qədər zəngin olarsa, dil də bir o qədər zəngin olar. İngilis dilinin lüğət tərkibinin dövrümüzün yüksək siyasi, fəlsəfi, elmi, ədəbi fikirlərinin ifadəsinə xidmət edə biləcək bir qüvvəsi, imkanları var.

Dilin lüğət tərkibinin keyfiyyət baxımından zənginləşməsi sözün semantik strukturunun dəyişməsindən ibarətdir. Sözlərin mənasının dəyişməsi dilin tarixində tez-tez baş verən hadisədir. Mənanın genişlənməsi, onun daralması, elevasiya, yəni mənanın yüksəlməsi hadisələri ingilis dilinin lüğət fondunun inkişafında, zənginləşməsində dilin söz yaradıcılığı ilə deyil, həmçinin başqa dillərdən alınmalar vasitəsilə həyata keçirilir. Bu alınmalar dilin lüğət tərkibinə müxtəlif yollarla daxil ola bilər, müxtəlif dillərdə özünü müxtəlif formada göstərir.

İngilis dili Qərb yarımqrupu German dillərinə aiddir, ona görə də ingilis dilinin qədim fonduna daxil olan söz digər German dilləri

ilə etimoloji paralellik təşkil edir. Məsələn, ingilis – *house*; alman – *haus*; holland – *huis*; Norveç – *hus*; İsveç – *hus*; ingilis – *day*; alman – *tag*; holland – *dag*; norveç – *dag*; isveç – *dag*ı və s.

İngilis dilinin lüğət fondunun zənginləşməsində lüğətin müəyyən hissəsini xarici mənşədən olan sözlər təşkil edir. Onların arasında latın fransız, yunan, ispan, italyan, Skandinaviya, rus və digər dillərdən keçmiş sözlər var. İngilis dili müxtəlif mənbələrdən olan leksik elementləri öz lüğət tərkibində birləşdirir. Bu onu göstərir ki, ingilis dilinin lüğət tərkibi qarışıq xarakterə malikdir. İngilis dilinin inkişaf tarixi dövründə, bu dilin müxtəlif dillərlə təmasda olması, dilin alınmalarla zəngin olmasını bir daha təsdiqləyir. Xarici dillərdən olan əsas alınmalar aşağıdakılardır: 1) Latın dilindən, 2) Yunan dilindən, 3) Skandinaviya dillərindən, 4) Fransız dilindən, 5) Keltizmlər, 6) İtalyan dilindən, 7) İspan və Portuqal dillərindən, 8) Alman dilindən, 8) Holland dilindən, 9) Rus dilindən və s.

Alınma sözlər iki xalqın mədəni, iqtisadi, siyasi və elmi əlaqəsinin nəticəsidir. Bu alınma sözlər dilə aşağıdakı üsullarla daxil olur:

1. Transkripsiya (fonetik üsul). Başqa dildən sözün alınması zamanı fonetik xüsusiyyətlərinin saxlanması;
2. Transliterasiya – alınmış sözün yazısında istifadə olunan hərflərin sözü qəbul edən dilin hərfləri ilə əvəzlənməsi;
3. Kalka yolu ilə – alınmış sözün və ya söz birləşməsinin tərcümə olunması, alınma sözlərin ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində rolu böyükdür.

Ən səmərəli fikirlər, məlumatlar Oksford lüğətlərində öz əksini tapmışdır. Vebster lüğətində altı min alınma söz var. Müasir ingilis dilinin 33,9%-ni fransız dilindən alınmalar təşkil edir. Neologizmlərin məqsədi dil kollektivinə xidmət etməkdən ibarətdir. Adı çəkilən neologizmlər arasında iki status vahidlərini seçmək olar; leksik və semantik. Leksik neologizmlər – mövcud olan və ya alınma sözlərin əsasında yaranan neologizmlərdir. İngilis dilində leksik neologizmlər bunlardır; *acid house* (n); *aerialist* (n); *agony aunt* (n); *airside* (n) və s.

Fərdi kompüterlərin geniş yayılması və internetin yaranması müasir dövrdə aktual olan bir sıra semantik neologizmlərin yaranmasına səbəb oldu.

I fəslin beşinci yarımfəslə *“İngilis dilinin inkişafında sözün məcazi mənaları və onların dilin inkişafına təsiri”* adlanır. Dildə sözlərin əksəriyyəti çoxmənalıdır. Söz əsas ilkin məna bildirməklə yanaşı, məcazi məna da ifadə edir. Sözün əsas həqiqi mənası bilavasitə bu və ya digər əşya, hadisəni adlandırmaq üçün işlənir. Buna görə ona nominativ məna deyilir. Nominativ məna sözün başqa mənaları, xüsusən məcazi mənası üçün əsasdır. Belə ki, həmin söz zərurət nəticəsində, başqa əşya və ya hadisələri adlandırmaq üçün işlədilər. Bu assosiasiyanın nəticəsində mümkün olur. Belə ki, əşyalar və hadisələr arasında müəyyən əlaqələr əsasında eyni söz bir neçə predmetin adı ola bilər. Yəni sözlərin məcazi məna kəsb etməsində əşya, hadisə, hərəkət, keyfiyyət və s. arasında məkan, zaman, vasitə, bənzəyiş kimi müxtəlif əlaqələrin varlığı vacib şərtlərdəndir. Sözün həqiqi və məcazi mənaları arasında uzaq və ya yaxın əlaqələrin olması zəruridir. Bu məcazların yaranmasına imkan yaradır. Yalnız iki mənanın – həqiqi və köçürmə mövcudluğu əsasında məcaz əmələ gəlir. Məsələn, bir şəxsin möhkəm iradə sahibi, sarsılmaz bir şəxs olduğunu qeyd etdikdə, “dəmir iradəlidir” və ya “polad iradəlidir” ifadələri işlədilir. Bu sözlər “dəmir və polad” məcazi mənada işlənmişdir. Demək məcazi məna əsas məna üzərində yaranır. Sözün ilkin, həqiqi mənası mətnsiz aydındırsa, onun əsl təbiəti, çoxmənalılığı, məcazi mənası cümlə vasitəsilə mətn çərçivəsində özünü büruzə verir. Sözün ümumişlək məcazi mənası ilə situativ məcazi mənası arasında fərq var. Sözün müxtəlif xarakterli məcazi mənaları ola bilər. Bunlardan bir qismi ümumişlək olduğu halda, müəyyən bir qismi də situativ, fərdi mahiyyətə malikdir. Məcazi məna müəyyən konkret şəraitə uyğun yaranmışsa, ona situativ məcazi məna deyilir. Dilimizdə sabitləşmiş, bütün kollektiv tərəfindən qəbul edilmiş və geniş şəkildə yayılmış məcazi məna sözün ümumişlək məcazi mənasıdır. Situativ məcazi məna sözün semantik quruluşuna daxil olmur, yalnız müəyyən şəxs tərəfindən bu və ya digər şəraitə uyğun işlənir. İstər situativ, istər fərdi məcazi məna bədii üslubda əmələ gəlir. Məcazların hər iki növü

dildə faydalı nitq vasitəsi kimi çıxış edir. Məcəzalar dilin ifadəlik imkanlarını qüvvətləndirən, lüğət tərkibini zənginləşdirən, terminoloji leksikanın artmasına kömək edən bir vasitədir. Situativ məcazi mənənin ümumişlək məcazi mənaya çevrilməsi mümkündür. Metafora məcazın ən məhsuldar və geniş yayılmış növüdür. Metaforanın əmələ gəlməsi təfəkkürün müxtəlif əşya və hadisələr arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqələri, dərk etmə bacarığı ilə bağlı bir hadisədir. Filologiya sahəsində metafora əsasən bədii təsvir vasitəsi kimi qiymətləndirilir. Əlbəttə çoxmənalılığın səciyyəvi xüsusiyyətlərini də araşdırmaq yerinə düşər. Çoxmənalılıq məfhumu altında sözün mürəkkəb semantik sistemə, onun əsas mənə ilə yanaşı, bir neçə ikinci mənələrə də malik olması nəzərdə tutulur. Məcəzi mənə həmişə əsas mənədən törəyir, ondan asılıdır. İlk mənə həmişə əşyanın semantik mərkəzi kimi çıxış edir. İkinci mərkəz ola bilməz, çünki sözün ikinci əsas mənəsi yoxdur. Sözlər həmişə bir neçə mənədə işləyə bilər. Bu mənələrdən biri əsas, digəri ikinci dərəcəli və çox vaxt məcazi olur.

Dildə sözlərin fasiləsiz artması mümkün deyil, çünki hər bir yeni məfhum yeni sözlə adlansa, lüğət tərkibi hədsiz dərəcədə genişləyib elə bir vəziyyət alar ki, ondan istifadə etmək mümkün olmaz. Hər bir zəngin dilin ehtiyatı olduqca məhduddur.

Dilçilikdə sözün mənələri müstəqil və qeyri-müstəqil mənələrə ayrılır. Əgər sözün mənəsi geniş qrup sözlərlə əlaqəyə girib işləyə bilirsə, deməli, bu onun müstəqil mənəsidir. Əksinə, sözün mənəsinin əlaqə dairəsi məhduddursa, onda ona qeyri-müstəqil mənə deyilir. Lakin söz məcazlaşma nəticəsində frazeoloji birləşməyə çevrildikdə öz əsas mənəsindən uzaqlaşır, müstəqilliyini itirir. Sözün frazeoloji birləşmədəki mənələri onun müstəqil mənəsindən tamamilə fərqlənir. Söz nominativ mənəsinə görə müxtəlif sözlərlə münasibətlər yaratdığı halda, məcazi mənədə və xüsusən frazeoloji birləşmələrdə bundan məhrum olur.

Sözün həqiqi mənəsi əşyanı adlandırmaq üçündürsə, məcazi mənə onu təsvir etmək üçündür. Çünki məcazi mənə kəsb etdikdə, obrazlılıq kimi keyfiyyətə sahiblənir və fikrin təsirli, mənalı ifadəsinə xidmət edir. Məcəzi mənə sözün təbiətinə şiddətli təsir göstərərək onun funksiyalarını dəyişdirir, bir leksik-semantik qrupdan, kateqoriyadan

başqasına keçirə bilər. Belə ki, nominativ mənalarına görə sinonim olmayan sözlər məcazlaşdıqda sinonimləşib yaxın mənalı sözlərə çevrilə bilər. Məcəzin mahiyyətini ilk dəfə qədim yunan alimləri təyin etmişlər. Dildə obraz yaradan vasitələrdən biri də metaforadır. Filologiya elmində metafora bədii təsvir vasitəsi kimi qiymətləndirilir. Metafora emosional ekspressiv xarakterə malik canlı danışq dilinə aiddir. Metafora ümumiyyətlə, insan təfəkkürünün malıdır. Metafora həm bədii dildə, həm də publisistikada istifadə edilir. Bədii üslubda metaforanın daha mənalı və orijinal formaları var. Bədii yaradıcılıqda metafora ən qüvvətli bədii ifadə və bədii təsvir vasitəsi kimi çıxış edir. Metafora müxtəlif əşyalar arasında, müqayisə prinsipi əsasında yaranır. Nəticədə mənalı və ifadəli metaforalar əmələ gəlir. Metaforalar iki cür olur: 1) ümumişlək metafora; 2) üslubi və ya poetik metafora.

Sözün məcazi mənasından törəmiş bir sıra hallarda isə terminə çevrilmiş metaforalar ümumişlək hesab edilir.

Üslubi və ya poetik metaforalar isə sırf bədii dilin məhsuludur. O, bədii əsərdə yaranır və danışq dilində işlənmişdir. Poetik metafora estetik elementdir, bədii üslubu fərqləndirən ən qüvvətli amildir. Atalar sözləri bütövlükdə metafora kimi qəbul olunur.

İngilis dilinin tarixi inkişafı, müxtəlif dövrlərdə onun leksik vəziyyəti, lüğət tərkibinin inkişaf yolları tədqiq olunmuşdur. İngilis dilinin inkişafında lüğət tərkibinin təhlili problemi çox geniş, müxtəlif və rəngarəngdir. Dilin leksik layı hər zaman dilçilərin diqqət mərkəzindədir və leksik komponent dinamik olduğundan dili daim dəyişikliklərə və yeniliklərə gətirib çıxarır.

Bu baxımdan mövzu dilçilikdə kifayət qədər aktualdır. Tədqiqat işi lüğət tərkibinin bir leksik vasitə kimi öyrənilməsinə, yeni bir yanaşma metodu vasitəsilə araşdırılmasından, müxtəlif dil səciyyələrində kompleks şəkildə tədqiq edilməsindən ibarətdir. Hər bir fəsil ingilis dilinin zənginləşməsində sosial amil problemini əsas tutaraq, leksikanın dinamik komponent olduğunun vacibliyini məqsədəuyğun sayır. Dilin lüğət tərkibinə yeni söz və ifadələrin daxil olması, sözlərin yeni məna kəsb etməsi, sözlərin arxaikləşməsi, sözün mənasının itməsi, alınmaların ingilis dilinin lüğət fonduna

daxil olması və s. bu kimi dil hadisələri xalqın tarixi izlərini lüğət tərkibində həkk edir, möhkəmləndirir.

Dissertasiyanın **ikinci fəsl** **“İngilis dilinin zənginləşməsi mənbələri və ona təsir edən sosial amil problemləri”** adlanır. Bu fəsil iki yarım fəsildən ibarətdir. İkinci fəslin birinci yarım fəsl **“İngilis dilinin inkişafında dəyişikliklər”** adlanır. Hər hansı bir dilin zəngin olması dövrün tələblərinə uyğunlaşmağın nəticəsidir. Bu proses insanların tarixi inkişafı ilə bağlıdır, onlardan asılıdır. Xalqın inkişafı onun dilinə təsir edir, onun dili zənginləşir. Dilin zənginləşməsi prosesi dilin bu səbəbdən komponentlərinə, yəni fonetik sistemə, qrammatik quruluşa və lüğət tərkibinə təsir edir. Ən çox dəyişikliklər məhz dilin lüğət tərkibində baş qaldırır. Lüğət tərkibi dilin mənzərəsini əks etdirən, onun zənginliyini şərtləndirən əsas cəhətdir. Lüğət tərkibi dilin elə inkişafı deməkdir. Dilin inkişafı nəticəsində fonetik-fenoloji dəyişikliklər, qrammatik-morfoloji və sintaktik dəyişikliklər, leksik-semantik dəyişikliklər baş verir. Fonetik dəyişikliklər danışq zamanı müşahidə olunur. Danışqda baş verən dəyişikliklər sonra yazıda özünü göstərir. Qrammatik dəyişikliklər həm cümlənin quruluşunda, cümlədə sözlərin yerinin dəyişməsində, həm də şəkilçilərin, söz sonluqlarının dəyişməsində özünü göstərir. Ən çox dəyişikliklər orta dövrdə baş vermişdir.

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində dilçilər iki əsas mənbə göstərir: dilin daxili imkanları və xarici (başqa) imkanları.

Dilin daxili imkanları dedikdə, hər bir dilin öz milli bazası hesabına yeniliklər etməsi nəzərdə tutulur. Bəzi sözlər yeni məna əldə edir, bəzi sözlərə şəkilçilər əlavə etməklə yeni sözlər yaradılır.

İkinci yarım fəsil **“İngilis dilinin zənginləşməsi mənbələri”** adlanır. İngilis dilinin hal-hazırda beynəlxalq dil kimi tanınmasında Britaniyanın müstəmləkəçilik siyasətinin rolu böyükdür. Çünki Britaniyanın müstəmləkəçilik siyasəti ingilis dilinin qlobal istifadəsi üçün müəyyən şərait yaratdı. İngiltərə vaxtilə bir çox dövlətləri, əraziləri işğal edərək öz dilini yaymışdı. Təbii ki, əhali də qaynayıb-qarışmaq, ünsiyyət yaratmaq üçün bu dili mənimsəmişdir. İngiltərənin müstəmləkəçilik siyasəti ilə ingilis dili Şimali Amerika, Hindistan və s. kimi ölkələrə yayılsa da, Amerika Birləşmiş

Ştatlarının yaranması və vahid dövlət kimi formalaşması ilə ingilis dili bütün dünyaya yayıldı və beynəlxalq statusu qazandı.

Müasir dövrümüzdə bizi maraqlandıran sual dilin tarix boyu hansı dəyişikliklərə uğraması deyil, hazırda dildə hansı dəyişikliklərin getdiyini araşdırmaq və gələcəkdə nə kimi dəyişikliklər ola biləcəyini proqnozlaşdırmaqdır. Bu məsələdə sosiolinqvisitik amillər də göstəriləlidir. Müasir dövrün dilçi alimi, yüzdən çox əsərin müəllifi olan D.Kristalın fikri hamını düşündürdüyü kimi, məni də fikirləşməyə məcbur edir. Çox düzgün nəticədir, yəni *“Dil yalnız cəmiyyət dəyişilməz qaldığı halda olduğu kimi qalar”*⁶. Cəmiyyət dəyişmiş, dil də sabit qalır, dəyişmiş. Hazırda, dilin daim dəyişikliklərə məruz qaldığı və bunun qarşısı alınmaz bir proses olduğu məlumdur və dilçilər tərəfindən bu fikir qəbul edilir. Dildə baş verən dəyişikliklərin səbəbi bir deyil, burada bir çox amillər var, bu amillər dilin struktur xüsusiyyətləridir. Dilin struktur xüsusiyyətlərinə isə tələffüz, qrammatik quruluş və lüğət tərkibində olan dəyişikliklər və həmçinin bəzi nadir sisteməlik izahı olmayan hallar aiddir. Dəyişikliklərin vahid səbəbi yoxdur.

Dildə dəyişikliklər və nəticədə onun zənginləşməsi də məhz siyasi-iqtisadi proseslərin, elmi-texnikanın inkişafı media vasitələrinin, mədəniyyət-turizm sahəsində əlaqələrin təsiri altında baş verir. Burada bir şeyi də qeyd etmək yerinə düşər, dünya dillərinin inkişaf tempi heç də eyni deyildir. Müasir dövrdə dillərin zənginləşməsi prosesində bir sıra sosial-kulturoloji amillər iştirak edirsə, onlardan qloballaşma, elmi-texniki tərəqqi və mədəniyyətlərarası əlaqə kimi amilləri xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Dilin zənginləşməsində həmçinin iqtisadi, siyasi amillər, mətbuat, tele-radio yayımları, filmlər, pop-musiqi, səyahətlər, təhsil böyük rol oynayır.

Bir neçə təşkilatlar var ki, onlar ingilis dilinin beynəlxalq səviyyəyə qalxmasına böyük təsir göstərir. BMT, BMTŞ, NATO, ATƏT, Avropa İttifaqı, Avropa Şurası və s. kimi təşkilatlar. Məlumdur ki, bu cür təşkilatların nümayəndələri dünyanın müxtəlif yerindən olan ölkələrdir, bu ölkələrin nümayəndələrinin ünsiyyəti üçün vahid dilin olması şərtidir. Hal-hazırda ingilis dili hegemon dil

⁶ Crystal, D. Cambridge Encyclopedia of Language. / D.Crystal. – Cambridge University Press, – 1987. – p. 462

olsa da, fransız, alman, ispan dillərinin təsirini inkar etmək düzgün olmaz.

Dünyanın ən tanınmış dövlətləri arasında bağlanan müqavilələr, əlaqələrin genişlənməsi, siyasi sövdələşmələr, bütün bunlar, nəinki dövlətlər arasında əlaqələri möhkəmləndirir, həm də siyasi bir amil kimi ingilis dilinin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir.

2050-ci ilədək sənayenin gəliri 10 dəfə artacaq. Bu irəliləyiş böyük əhəmiyyət qazanacaq. Aydın məsələdir ki, dili öyrənənlər üçün zəngin ölkələr tərəfindən istifadə olunan ingilis dili digərlərinə nisbətən daha cəlbedici olur. Onun təsir gücü daha böyük, daha zəruridir. Güclü dövlətin dilini öyrənmək daha təsirlidir. Potensial alıcının dilini bilmək, iqtisadi ticarət sahəsində uğur qazanmaq, istehsalçılar üçün ən lazımlı ünsürlərdən biridir, yəni ticarətdə beynəlxalq universal dillərdən istifadə olunur. İqtisadi cəhətdən sürətlə inkişaf edən ölkələrin dili həmişə yüksəkdə durur. Belə ki, ingilis dili 7815, yapon dili 4240, alman dili 2455, ispan dili 1789, fransız dili 1557, çin dili 985, portuqal dili 611, ərəb dili 408, rus dili 363, hind dili 114, italyan dili 111, malay dili 79, benqal dili 32 ölkədə dillərin istifadə olunma dərəcələri göstərilmişdir.

Dilin öyrənilməsində bir sıra iqtisadi ölçülər müəyyənləşdirilib, yəni, biznes strukturları, müəssisələr, transmilli şirkətlər ingilis dilinin öyrənilməsinin əhəmiyyətini dərk edərək onun təbliğinə çalışırlar.

Dilə iqtisadi yanaşma kifayət qədər yeni sahədir. Dilə yanaşma onun nə dərəcədə səmərəli olmasından asılıdır. Məhz belə dil, uzun müddət işlənir və yaşayır. Dilin səmərəliyi isə onun müəyyən informasiyanı, digər dildən daha az müddətə çatdırmasındadır. Uzun illər aparılmış tədqiqatlar sübut etmişdir ki, dilin öyrənilməsi və istifadəsində iqtisadi təhlillərin aparılması mümkündür və məlumdur. Belə ki, iqtisadi əlaqələrin inkişafı aparıcı dillərin zənginləşməsini təmin edir və o, bu prosesi sürətləndirir, tarixi, mədəni, siyasi yanaşmalarda dilin tədqiqində tətbiq oluna bilər, kifayət qədər maliyyə qazancları gətirə bilər.

Bu gün ingilis dili sənaye inqilabının təsiri ilə dəyişmişdir. Bir növ ingilis dili sənaye, ticarət, biznes, elm, ünsiyyət dilidir. Hal-

hazırda ingilis dilinin iqtisadiyyat dili olduğunu David Graddol belə izah edir⁷:

1. Gəlir kompaniyalarının ingilisdilli ölkələrdə mərkəzləşməsinə görə, ingilis dili bu cür biznesin əsas dilidir.

2. İqtisadi əlaqələrin möhkəmlənməsi bir sıra qanuni sənəd-memorandumlar tələb edir ki, bu sənədlər də ingilis dilində yazılır.

3. İngilis dili beynəlxalq dil olduğuna görə, istehsal sənayesi, xammal məhsullarının idxal və ixracı prosesində iştirak edən işçilərin, satıcıların, market heyətinin bu dildən istifadəsi tələb olunur.

4. Texnologiyanın inkişafı da ingilis dilinin inkişafı ilə şərtlənir.

Respublikamızın müstəqillik əldə etdikdən sonra mədəniyyətlərarası əlaqələri daha da inkişaf etmişdir. Hazırda müxtəlif dünya dövlətləri ilə hərtərəfli əlaqələr qurulmağa başlanıb. Mədəniyyət sahəsində formalaşmış əlaqələr daha da inkişaf etdirilir və genişləndirilir. Milli mədəniyyətimiz qlobal mədəni sferaya inteqrasiya etməklə yanaşı, müasir dünyada formalaşmış müxtəlif mədəniyyət nümunələri, ədəbiyyat və incəsənət işləri də ölkəmizdə tanınır, milli-mədəni prosesin inkişafına müsbət təsir göstərir. Mədəniyyət dəyişən, təkmilləşən tarixi kateqoriyadır. Bu səbəbdən mədəniyyət başqa ictimai hadisələr kimi inkişaf edir, şaxələnir, yeni-yeni kəmiyyətlər qazanır, burada insan fəaliyyəti əsasdır.

Hər yeni nəslin fiziki və zehni nailiyyətləri mədəniyyətin inkişafı üçün mənbədir. Dil mədəniyyətə, mədəniyyət isə dilə imkan və şərait yaradır. Dünya ədəbi dillərinin meydana gəlməsi, formalaşması, inkişaf edib zənginləşməsi mədəniyyətlə sıx bağlıdır. Millətin dili o dildə danışan xalqın milli mədəniyyətini ifadə edir. Nəsillər bir-birini əvəz edir, amma dil qalır, nəsil dili ondan əvvəlkilərin qoyduğu formada gəlib görünür, amma dil həmin nəsildən daha güclü və qüdrətli olur. Hər bir dil ayrılıqda öz istifadəçilərinin məxsusi cəhətlərinin daşıyıcısı olması ilə dillərin inkişafında başlıca amillərdən biridir. Hər bir dilin özündə dünya oynayır və ən əsası, ondan istifadə edən xalqların, tayfaların, tarixinin güzgüsüdür. Dilin

⁷ Graddol, D. The Future of English? / D.Graddol. – London: The British Council UK: – 1997. – p.7-35.

lüğət tərkibinin inkişafı prosesi xalqın tarixi inkişafı ilə vəhdət təşkil edir. Dillərin kontaktlaşmasının əsas səbəbi kimi mədəniyyətlərarası əlaqəni və ünsiyyətə olan tələbatı göstərmək olar. Ünsiyyətə olan tələbat, hər hansı bir dildə danışanların qonşu və ya mədəniyyət baxımından dominant dillər ilə vasitəsiz və ya vasitəli kontaktına səbəb olur. Müxtəlif sənədlər, rus klassiklərinin əsərləri dilimizə tərcümə edilməklə həm dilin lüğət-tərkibini zənginləşdirmiş, həm də müxtəlif üsulları inkişaf etdirərək, cümlə quruluşlarında yeniliklərə səbəb olmuşdur. Azərbaycan mədəniyyətinin müxtəlif sahələrini nəzərdən keçirsək, görürük ki, hər bir sahə özünəməxsus gözəlliyi, orijinallığı və milliliyi ilə fərqlənir. Musiqimiz ürəkləri fəth etmə xüsusiyyəti ilə yalnız xalqımızın deyil, bütün dünya xalqlarının zövqünü oxşamışdır. Muğamlarımız, aşiq sənəti BMT təşkilatı olan UNESCO tərəfindən dünya mədəniyyəti irsinə daxil edilmişdir. Hazırda Azərbaycan müstəqilliyini və dövlətçiliyini möhkəmləndirərək sosial, siyasi və iqtisadi dəyişikliklər həyata keçirərək, milli maraqları əsas götürərək dünyada sivil, demokratik cəmiyyət quran bir dövlət kimi tanınır.

“Complete Oxford Dictionary” 23 cilddən ibarət olub 500 000 sözü əhatə edir. İngilis dilində bu qədər çox sözün olması səbəbi, onun kontakta girməsi və bütün lüğət tərkibində əsl ingilis sözlərinin çox faiz təşkil etməsidir.

Hər hansı xarici dil yeni mədəniyyət deməkdir, məhz yeni xarici dilin öyrənilməsi həmin dildə danışanların mədəniyyətinin öyrənilməsinə yol açır. Bir yeni dil, bir neçə müxtəlif mədəniyyətə malik xalqların, ölkələrin də dili ola bilər. Bu dilin köməyi sahəsində Coser, Şekspir, Bayron, Drayzer kimi ingilis dilli ədəblərin əsərlərini orijinaldan oxuya bilmək, dünyanın hər tərəfində məşhurlaşmış Britaniya və ABŞ pop musiqisinin sözləri ilə tanış olmaq, ən son işıq üzü görən kitabları və filmləri orijinal dildə mənimsəmək, dəbdə olan son yeniliklə maraqlanmaq, insanların müxtəlif xarici ölkələrə səyahətləri zamanı hətta ingilis dilli olmayan ölkələrdə belə, ölkəyə giriş sayılan hava limanlarından başlayaraq, otellər, mağazalar, kinoteatr, konsertlər, mədəniyyət və incəsənət xidmətləri sayılan yerlərə gəzintilər, kafe və restoranlara qədər hər yerdə ingilis dili vasitəsilə rahat istirahət etmək, həmin ölkə ilə ətraflı tanış olmaq

mümkündür. Hal-hazırda dünya əsas sosial, iqtisadi və demokratik dəyişmənin ilkin mərhələsindədir. İngilis dilinin dünyanın ən mühüm dili olmasına baxmayaraq, onun gələcək inkişafı daha mürəkkəb prosesdir. İngilis dili beynəlxalq biznes və ticarətin əsas dilidir. Bu dilə texnoloji və elmi inkişafın, iqtisadiyyat və idarəetmənin, yeni ədəbiyyatın dili kimi hər zaman ehtiyac duyulur. Bu da yeni lüğətlərin, qrammatik formaların, danışmaq və yazı üçün müxtəlif yolların yaranmasına şərait yaradır. Dünyada ingilis dili kimi geniş yayılmış və çoxlu xalq tərəfindən istifadə olunan ikinci bir dil yoxdur. Ancaq bu dilin dünya statusunu qazandıqdan sonra nələrlə olacağı bizə aydın deyil.

İngilis dilinin iki əsas funksiyasını qeyd edirlər: O, beynəlxalq kommunikasiya üçün danışmaq dilini təmin edir, mədəni bərabərlik yaratmaq üçün baza təşkil edir. Birinci funksiya qarşılıqlı anlaşılmaq və ümumi standartlar; ikinci dilin yerli formalarının və hibrid variantların inkişafına təkan verməkdir.

Əgər Britaniyada ingilis dilinin istifadəsinə təsir göstərən mühüm sosial dəyişikliklər olarsa, bu dünya qayəsinə təsir göstərə bilərmi? Bu inanılmazdır. İngilis dilinin tədqiqatı və inkişafı Birləşmiş Ştatlarda mərkəzləşib, ikincisi, tədqiqat tapıntılarının nəticələrinin ifadə olunduğu ədəbi konfranslar da ingilis dilində təşkil olunur. Üçüncüsü, ünsiyyət texnologiyası da ingilis dili üzərində inkişaf edir. Dördüncüsü, yeni texnologiyanın geniş sayda istifadəçiləri ABŞ-da mərkəzləşibdir. Onda belə bir sual yaranır.

Dil necə dəyişir və onun gələcəkdə inkişafı hansı amillərlə şərtlənir?

1. Bəzi dəyişikliklər çox tez, bəziləri isə ləng meydana gəlir. Dildən doğma dil kimi istifadə edənlər arasında jarqonların istifadəsi və başqa dillərdən sözlərin alınması prosesləri aylarca, illərcə davam edir.

2. Dildəki yenilik dilin istifadəsinin sosial şəbəkələrlə yayılmasına imkan verir. Ünsiyyət modellərindəki və sosial əlaqələrin quruluşunda olan dəyişikliklər dilin istifadəsində mühüm dəyişikliklərə gətirib çıxarır.

3. Gənclər dildəki dəyişikliklərin mühüm daşıyıcılarıdır. Ümumiyyətlə, dil öyrənmək, gələcək fikirləri müəyyən etmək üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

4. Dil dəyişiklikləri maddi şəraitlə də bağlıdır. Dil adətən sosial və mədəni amillərlə şərtlənir.

5. Sosial və coğrafi amillər dilin dəyişməsinə səbəb olur. Miqrantlar kimi bir ölkədən başqa ölkəyə və ya kəndlərdən şəhərlərə köçən insanlar dillərini də özləriylə götürür və ya getdikləri ərazilərin yeni dilini mənimsəyirlər. Bu da dildə bir sıra dəyişikliklərə səbəb olur.

6. Dilin başqa dillərlə əlaqəsi dili dəyişən səbəblərdəndir. İngilis dilinin geniş şəkildə istifadəsi həm yerli dillərə, həm də ingilis dilinə təsir göstərir və yeni hibrid dil variantlarının yaranmasına şərait yaradır.

7. Bu cür dəyişikliklər adətən qeyri-rəsmi və dəyişkən dillərdə olur.

8. Texnoloji yenilik bir yeni növ ünsiyyət modelinin yaranmasına səbəb olur.

Beləliklə, iqtisadi inkişaf, texnoloji yenilik, yeni sosial şəbəkələr və ya demokratik yeniliklər dildə dəyişikliklər yaradır və onun sürətli inkişafına səbəb olur. Burada məcazlaşmanı da qeyd etməliyik. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində müxtəlif sahələr üzrə terminologiya leksikanın əsas mənbələrindən biri olmasına baxmayaraq, məcaz və onun növləri texnologiyada mükəmməl şərh edilmişdir. Məcaz həm leksik-semantik, həm də semantik-üslubi kateqoriyadır.

Məcaz sözün semantikasından irəli gələn bir hadisədir. Məcaz dilin ifadəlilik imkanlarını artıran, onun lüğət tərkibini zənginləşdirən amildir. Məcəzi mənalar lüğət tərkibinin ən ifadəli hissəsi olan obrazlı leksikanın yaranmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məcaz sözün əsas mənasından törənir və ona istinad edir. Sözdə çoxmənəlilik kimi keyfiyyətin varlığı məcazın əmələ gəlməsinə zəmin yaradır. Hər bir çoxmənəli sözün mənalarından biri həmişə həqiqi, başqaları isə ikinci dərəcəli və ya məcazi olur. Məcazlaşma çoxmənəlilik prinsipi üzərində qurulur, onun nəticəsi kimi meydana

çıxır. Həmin keyfiyyətə malik olmaq isə sözdən ifadəli və təsviri vasitə kimi istifadə etməyə imkan yaradır.

Dissertasiyanın **III fəsl** **“İngilis dilinin inkişafında leksik lay və onun formalaşması prosesi”** adlanır. Bu fəsil üç yarım fəsildən ibarətdir. Birinci yarım fəsil **“Dilçilikdə ədəbi dil problemi və onun əsasını təşkil edən leksik lay”** adlanır.

Hazırda dünya əhalisinin 10000-dən çoxunun ingilis dilində danışdığı qeyd edilir. Alman dilçisi V.Humboldt yazırdı: *“Dilin ilkin mənbəyi bizim üçün əlçatmaz bir sirdir. Dil şübhəsiz insandan yaranmışdır. İnsan yalnız dilin sayəsində insandır. Dil insanların dünyagörüşünün yaranması üçün zəruridir. Xalqın dili onun ruhudur və xalqın ruhu onun dilidir. Dil yalnız cəmiyyətdə inkişaf edir. Dilə ölü məhsul kimi deyil, yaradıcı bir proses kimi baxmaq lazımdır. Xalq bədii yaradıcılıq və fikirləşmə yoluna qədəm qoyduqda dilə əks təsir göstərir”*⁸. İnsanın formalaşmasında dilin müstəsna əhəmiyyəti vardır; insanın gerçəkliyi qavramasında dünyanı və özünü dərk etməsində, fərdi və ictimai dünyagörüşünün formalaşmasında, cəmiyyətin təşəkkülündə dilin rolu əvəzedilməzdir. Dil vasitəsi ilə biliklərin nəsillərdən-nəsillərə ötürülməsi həyata keçirildi. Bu isə dilin cəmiyyət üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu göstəricisidir. A.Qurbanov bu haqda yazır: *“Dil vasitəsi ilə toplanıb ümumiləşdirilmiş nailiyyətlər gələcək inkişaf üçün baza olur”*⁹. Hər bir dil məxsus olduğu xalqın – insanların tarixi, ədəbiyyatı və mədəniyyətini özündə əks etdirir. Dil öyrənilməsində yalnız o variant seçilir ki, o bütün ölkələrdə aydınlığı, səlisliyi və başa düşümlüyü ilə fərqlənir. İngilis dilində belə variant *“Received Pronunciation”* adlanan ədəbi dildir. Digər variantlar ondan törənir. Ədəbi dil normaları çərçivəsində inkişaf edən ingilis ədəbi dili bütün ingilis dilində danışan ölkələrdə başa düşülür. Dili tənzimləyən qaydalar hər bir xalqın mədəniyyəti, tarixi ilə bağlı olur, illər boyu cilalanır. Dilin özülünü təşkil edən normalar bütün dillərdə ümumiləşmiş adla qeyd

⁸ Гумбольдт, фон В. О влиянии различного характера языков на литературу и духовное развитие / Гумбольдт, фон В. – Москва: Прогресс, – 1984. – с.324-326.

⁹ Qurbanov, A.M. Ümumi dilçilik: [2 cilddə] / A.M.Qurbanov. – I cild. – Bakı: Elm, – 2004. – 748 s.; Qurbanov, A.M. Ümumi dilçilik: [2 cilddə] / A.M.Qurbanov. – II cild. – Bakı: Elm, – 2011. – 532 s.

olunur. Bu normalara əməl edilməsi dilin qorunması və gələcək nəsillərə saf şəkildə çatdırılması deməkdir. Dilin leksik layı dedikdə, dilin zənginləşməsi, onun lüğət tərkibinin layları nəzərdə tutulur. Lüğət tərkibi bütün ədəbiyyatlarda qeyd olunduğu kimi, dildə olan bütün sözlərin toplusudur. Dilin lüğət tərkibində bir qrup söz vardır ki, hamı tərəfindən başa düşülür və gündəlik fəaliyyətdə istifadə edilir. Bu sözlərin toplusu lüğət fondu adlanır və iki sistem şəklində qruplaşır: apelyativ və onomastik. Onomastik sistemə daxil olan sözlər xüsusi sözlərdir və adlardan ibarətdir. Bu sözlər digər dillərə tərcümə olunmur, olduğu kimi qəbul edilir, işlədilir.

III fəslin ikinci yarımfəslisi **“İngilis ədəbi dilinin inkişafı fonunda leksik layın formalaşması”** adlanır. Dünya dilləri arasında mühüm və aparıcı mövqə tutan ingilis dili Hind-Avropa dilləri ailəsinin German dili qrupunun Qərbi German bölməsinə aiddir. Dilçilər ingilis ədəbi dilinin yaranma tarixini üç dövrə bölürlər: 1) Qədim ingilis dili, 2) Orta ingilis dili, 3) Yeni ingilis dili.

Qədim ingilis dili dövrü V-XII əsrləri əhatə edir və anqlo-sakson dili adlanır. Bu dövrdə tapılan əsərlərin qərbi german dili qrupuna aid olmaları, onların ümumi cəhətləri, ingilis dilinin qrammatik quruluşunun sintetik dəyişməsi, yəni sözlərin sonuna artırılan şəkilçilər, sözlərin kökdən dəyişməsi halları baş verir.

Gündəlik yaşayış, qida, geyim, ölçü vahidləri, dinlə bağlı sözlər, elm, mədəniyyət, təhsillə bağlı sözlər bu dövrdə ingilis dilinin leksik layına qəbul edilmiş alınma sözlər idi. Amma bunlardan 1000 söz dildə sabitləşib qaldı.

Orta ingilis dili dövrü XII-XV əsrləri əhatə edir. Bu zaman fransız dili çox geniş yayılır. Fransız dilindən alınan sözlər təxminən 10000-ə çatmış olur. Bura qanunvericilik, din, kilsə, zadəganlıq, mətbəx, hərbi, mədəniyyətlə bağlı alınmalar daxildir. Bu ifadələr yerli sözlərlə birlikdə işlədilir. Orta ingilis dili dövrünün sonlarında London dialekti, məhz şərqi sakson dialekti əsasında formalaşır. Bu yeni ingilis dili dövrünün təməlini qoyur. Artıq yazıda da fransız dili sıxışdırılır. London dialektinin ədəbi dilə çevrilməsi şansı yaranır. İngilis dilində ilk rəsmi yazı Norman kralı III Henrinin Parlamenta verdiyi bəyanatı idi və bu bəyanat üç dildə – fransız, latın və ingilis dilində yazılmışdı.

Yeni ingilis dili dövrü XV əsrdən başlayıbdır. Çapın kəşfi dilin inkişafında əsaslı hadisə hesab olunduğundan ingilis dilində ilk kitabın nəşri (1475) ingilis ədəbi dilinin tarixində dövrün başlanğıcı hesab olunur. İlk ingilis dilində çap olunan əsər Kakstonun tərcümə etdiyi “Troyanın tarixi” əsəri oldu.

XVII əsrdə Amerikaya gətirilən ingilis dili “Yeni ingilis dili” dövrünə təsadüf edir.

2001-ci ilin statistik məlumatlarına görə Kanadada yaşayan 25 milyondan artıq əhali (85%) ingilis dilini az da olsa bilir. Hazırda Kanadada ingilis dili bütün sənədlərdə, qanunlarda istifadə olunur. İngilis dilində 92 qəzet nəşr olunur. Məktəblərdə ingilis dili tədris olunur. İngilis dilinin Kanada variantının formalaşmasında John Sandiland böyük rol oynamışdır. Onun müəllifliyi ilə nəşr olunan “Western Canadian Dictionary and Phrase Book” məhz Kanada variantına məxsus olan və kənardan gələn əhali üçün anlaşılmayan 1500 söz və ifadələri seçmiş, onları 52 səhifədən ibarət adı çəkilən kitabda toplamışdı.

Lüğət tərkibinin inkişafı bütünlüklə dilin inkişafı deməkdir. Dil yeni sözlər qəbul etməklə zənginləşməsəydi, hazırda dərin mənaları kəsb edən fikirləri izah edə bilməzdi. Dilin inkişafı onun lüğət tərkibin zənginləşməsilə ölçülür. Zəngin dil o dil sayılır ki, lüğət tərkibi ən dərin mənə çalarlıqlarını, fikirləri ifadə etmək üçün zəngin söz ehtiyatına malik olsun.

III fəslin sonuncu yarımfəslə **“Beynəlxalq leksik vahidlərin ingilis dilinin lüğət fondunun zənginləşməsində rolu”** adlanır. Dillərin qarşılıqlı əlaqəsinin yaranmasına müxtəlif amillər təsir edir və bu cür əlaqələr hər bir dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə kömək etməklə, anlayış və məfhumların ifadə dairəsinə şərait yaradır və bu bir proses halına çevrilir. Bunu bir neçə mərhələdə həll etməyə çalışaq:

1. Bir dildən başqasına keçmiş amillərin keçdikləri dildə rolu, onun strukturuna təsiri və təkmilləşməsində xidmətinin qiymətləndirilməsi;

2. Bu amillərin ictimai əhəmiyyəti;

3. Dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi faktının qiymətləndirilməsinə tarixi münasibət.

Dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi prosesinin mahiyyəti və xüsusiyyətləri çox sadədir. Sözlər və terminlər bir dildən başqasına keçir və onun zənginləşməsinə xidmət edir. Amma bu heç də qarşılıqlı əlaqələrin hamısı dillərin qarşılıqlı zənginləşməsinə xidmət etmir. Başqa dillərdən müxtəlif sözlərin müəyyən bir dilə keçməsi həmin dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin ən vacib amillərindən biridir. Bunu belə də ayırmaq olar: eyni dil ailəsinə malik olan sözlər, qohum dillərdəki eyni qrupa və yarım qrupa aid olan sözlər.

Dillərin obyektiv qarşılıqlı zənginləşməsi prosesi özünün ən bariz inikasını terminologiyada, ictimai-siyasi terminologiyada tapır. Səyisiz-hesabsız ehtiyaclar üzündən elmi, texniki, siyasi, iqtisadi və s. nailiyyətlər meydana çıxır ki, bu səbəbdən dil həmin anlayışların nominasiyasının öhdəsindən gələ bilmir. Bu zaman dil lazımı sözləri başqa xalqdan hazır şəkildə qəbul edir, onların qrammatik qanun və qaydalarına uyğunlaşaraq, yaxud sözləri dəyişmədən qəbul edir.

Dissertasiyanın **IV fəslı** **“İngilis dilinin zənginləşməsində leksika ən dinamik komponent kimi”** adlanır. Bu fəsil dörd yarım fəsildən ibarətdir. IV fəslin birinci yarım fəslı **“İngilis dilinin zənginləşməsində termin və onların yaranma yolları”** adlanır. Terminlərin yaranmasında mənə dil kimi dünyanın bütün inkişaf etmiş dilləri çıxış edir. Bu proses daha çox son dövrlərə təsadüf edir. Belə ki, hərbi terminlər son dövrlərdə yaranmış, dildə möhkəmlənmiş və işlənmə sferası çox genişlənmişdir. Bu cəhətdən adi sözlər və terminlər lüğət tərkibinin əsasını təşkil edir. Adi sözlər nitq prosesində genişdirsə, termin elm, siyasət, texnika və mədəniyyətə aid xüsusiləşmiş mənəli söz ifadələridir.

Terminlər təkmənalı olur və hər hansı bir məfhumu dəqiq ifadə edir. Ona görə terminlər işləndiyi mətndən, əhatə edildiyi sözlərdən asılı olmayaraq eyni mənada başa düşülür, ümumişlək və xüsusi olaraq iki qrupa bölünür. Bu terminlər müəyyən peşə sahibləri tərəfindən işlədilir və onun mənəsi yalnız həmin şəxslər tərəfindən başa düşülür. Termin yaradıcılığında üç əsas əlamət birləşir: Təkmənalılıq, az komponentlik, sinonimsizlik.

Dildə hər bir anlayış ancaq bir terminlə əks olunmalıdır. Hər bir elm sahəsinə aid terminlər sistem təşkil edir, amma bu sistem stabil qalmır, dəyişir, inkişaf edir, təkmilləşir.

İctimai termin dedikdə, insanların cəmiyyətdəki münasibətlərini, onların sosial və dini durumlarını, qarşılıqlı hüquqi anlayışlarını, fəlsəfi-etik baxışlarını əks etdirən leksik vahidlər, siyasi termin dedikdə isə insanların sinfi münasibətlərə əsaslanan mövqe və baxışları, davranışları, ölkənin xarici və daxili siyasəti ilə bağlı fəaliyyət sahələrini ehtiva edən anlayışlar, fərd və toplum münasibətlərin məcmusundan doğan məzmun və mahiyyəti əks etdirən terminlər nəzərdə tutulur. Terminlər daim təkmilləşir, zənginləşir. İngilis dilinin daxili imkanlarından və alınma sözlər hesabına yaranan terminlər milli dilin daxili imkanlarına, onun gerçəkliyi əksətdirmə gücünə, işləklilik və anlaşılıqlıq səviyyəsinə söykənir. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində sözlərin terminləşməsi dil vahidinin ifadə sahəsində semantik dəyişiklik və dəqiqləşdirməsi ilə səciyyələnir. Bu zaman leksik vahid öz semantikasını dəyişə, genişləndirə, yeni mənə əldə edə bilər. Bir sıra sözlər müəyyən kontekst daxilində digər sözlərlə birləşərək ictimai-siyasi termin əmələ gətirir, bu ictimai-siyasi termin digər sözlərlə birləşərək yeni anlayış bildirir.

Omonimləşmə terminlərin arzu edilməz halı sayılsa da, onlardan qaçmaq mümkün deyil. Bu proses ictimai-siyasi leksika ilə dilin lüğət tərkibi, o cümlədən digər sahənin terminoloji sistemi arasında əlaqənin və qarşılıqlı münasibətin nəticəsi kimi ortaya çıxır. Burada sahələrarası münasibətlərin üstünlüyü özünü daha çox büruzə verir. İngilis dilində ictimai-siyasi terminlərin omonimliyi özünü iki şəkildə göstərir: leksik və leksik-qrammatik. Məsələn, *diplomat-diplomat, divan-divan; dərəcə-dərəcə* və s.

Kalka ilə başqa dildən alınan ictimai-siyasi termin həmin dilin öz vahidi ilə əvəzlənir. Hər iki dilin daxili lüğət tərkibinin zənginliyi-əvəzləyici terminlərin yaranmasına və işləklilik qazanmasına şərait yaradır. Nəticədə, dilin ictimai-siyasi terminologiyasında yeni sözlər yaranır. Kalka bu əvəzlənmələrin təzahürü kimi dildə sözlərin yaranması və işləklilik qazanmasıdır. Məsələn, *sülh – barış; səfir – elçi, zaman – çağ; capital – money*.

Abreviaturaları da sintaktik yolla söz yaradıcılığına aid edirlər, lakin bəzi dilçilər abreviaturaları dilin daxili imkanları hesabına ictimai siyasi leksikanın zənginləşməsində leksik-semantik yolla söz

yaradıcılığına aid edirlər. Çünki mürəkkəb ixtisarlar kimi öyrənilən abreviaturalar ilk növbədə leksik vahiddir, bu leksik vahidlər bir anlayışı ifadə edir, bir bütöv şəkildə tələffüz edilir. Abreviatur üsulu ayrı-ayrı terminoloji sistemlərdə sözə qənaət edilməsinə, çoxsözlü terminlərin konkret terminlərlə əvəz olunmasına şərait yaradır. Əlbəttə, inisiallar siyasi leksikaya aid olunaraq iki hissəyə bölünür: hərflərin oxunuşu ilə yaranan ictimai-siyasi inisiallar: Məsələn, *Beemate (BMT) – Birləşmiş Millətlər Təşkilatı; IRC – International – Red Cross – Beynəlxalq Qırmızı Xaç* və s. Mürəkkəb adları təşkil edən komponentlərin baş hərflərinin oxunuşu ilə yaranan ictimai-siyasi inisiallar: Məsələn, *YAP (YAP), ATƏT (ATƏT), P.C. (Privy Counciller)*. Bütün bu söylənilənləri yekunlaşdıraraq belə bir nəticəyə gəlirik. İngilis dilinin ictimai-siyasi terminlərini həmin dilin daxili kontekstindən kənarında tədqiq etmək mümkün deyil, burada elmi – siyasi ədəbiyyatın, kütləvi informasiya vasitələrinin rolunu danmaq olmaz.

Dissertasiyanın IV fəslinin ikinci yarımfəslə **“İngilis dilinin zənginləşməsində beynəlxalq terminlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri”** adlanır. Termin yalnız elmi leksik vahid deyil, o həm də cəmiyyətin sosial-ictimai fəaliyyətinin, bütün başqa sahələrin – dilin leksik vahididir.

Termin – latınca “hədd, hədd, sərhəd” deməkdir. Termin elm, texnika, incəsənət və mədəniyyət sahəsində müxtəlif məfhumları və anlayışları ifadə edən söz və söz birləşmələridir. Terminlər dili zənginləşdirir, inkişaf etdirir, onu elm və texnikanın mürəkkəb fikirlərinin ifadəsi üçün yararlı hala salır. Terminlər bir qayda olaraq, ya dilin öz lüğət ehtiyatından, ya da başqa bir dildən alınır. Hər iki halda termin xüsusi bir anlayışı ifadə edən söz kimi müəyyən sahədə işlədilir və heç bir sinonimlə əvəz edilmir. Alınma terminlərin bir qismi də beynəlxalq səciyyə daşıyır. Belə ki, onların ümumişlək alınmalardan bir neçə fərqli cəhətləri var. Ümumişlək terminlər xalqımızın digər xalqlarla bütün sahələrdə qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsidir. Beynəlxalq sözlər isə insan fəaliyyətinin yalnız əsas xüsusi sahələrini əhatə edir (siyasi, mədəni, elmi, texniki, iqtisadi, və s.). Ümumişlək alınmalar məişətin müxtəlif sahələrinə aiddir və keçdiyi dillərdə bu və ya digər anlayışı ifadə edir. Beynəlxalq

səciyyəvi alınmalar isə qohum olan və olmayan bir neçə dildə işlənərək siyasətə, elmə, texnikaya aid spesifik anlayışları ifadə edir. Məsələn, xarakter, musiqi, ideya, polis, sistem və s.

Beynəlmiləl terminlər qədim yunan və latın dilləri əsasında yaradılmışdır. Lakin Qafqaz regionunda şərq dilləri leksik elementlər əsasında formalaşaraq, yayılan beynəlmiləl səciyyəvi terminlərin inkişafı başqa şəkildə özünü göstərmiş və bu zaman coğrafi amil əsas rol oynamışdır.

IV fəslin üçüncü yarımfəsli ***“İngilis dilinin zənginləşməsinə terminlərin təsiri”*** adlanır. Milli dillər arasında termin yaradıcılığı genişlənmiş, bunun nəticəsində rus dilindən və rus vasitəsilə başqa dillərdən alınmış bir çox alınma hərbi terminlərdən imtina edilmişdir. Bu proses son dövrlərdə yaranmışdır. İndi işlənmə sferası çox geniş olan beynəlmiləl hərbi terminlər işlədilir. XIX əsrdən başlayaraq Qərbi German dillərinə, xüsusilə hərbi terminologiya sahəsinə rus dili leksik vahidlərinin daxil olması müşahidə edilir. Adi sözlərin hamısı nitq prosesində ancaq adi söz kimi qalır. Dilin lüğət tərkibində olan sözlərin ictimai siyasi terminə çevrilməsi dilin daxili imkanlarına söykənir. İngilis dilinin leksikasında zənginləşmə, terminləşmə dil vahidlərinin ifadə sahəsində semantik dəyişiklik və dəqiqləşməsi ilə səciyyəvənlənir. Leksik vahid öz semantikasını dəyişir, yeni mənə əldə edir. Bu fəslin dördüncü yarımfəsli ***“İngilis dilinin zənginləşməsində yunan, latın, fransız mənşəli beynəlxalq terminlərin rolu”*** adlanır. Terminlərin ingilis dilinin lüğət fondunun zənginləşməsində müsbət rolunu digər yarımfəsillərdə də söyləmişdik. Bu sözlər, terminlər ingilis dilinin əsas leksik söz fonduna daxil olan sözlərdir: Məsələn, *“street, vallum, person”* və s. Bu sözlərin böyük bir qismi adlarla bağlıdır. Tərcümə, sözlər arası əlaqələr, bəzi çətinliklər olsa da sözlərin məzmun və işlənmə xüsusiyyətlərinin fərqlənməsi dilçilik də ciddi müzakirələrə səbəb olmuşdur. Məhz bu səbəbdən sözləri düzgün mənada başa düşmək üçün onların sistemləri arasındakı əlaqələrə diqqət yetirmək lazımdır.

1. Dildə mövcud olan elementlərdən yeni sözlərin yaranması affiksasiya, söz birləşməsi, mənə dəyişikliyi və s.

2. Başqa dillərdən alınma sözlər hesabına yunan, latın, kelt, Skandinaviya xalqlarının dilləri, fransız, türk, ərəb, ispan və s.

Amma ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində latın və yunan dillərinin rolu təkzib edilməzdir. Bu dillərdən çoxlu sayda beynəlxalq terminlər ingilis dilinin leksik fonduna daxil olmuşdur. Belə ki, bu dillərin qədim dövrlərdən başlanan aktivliyi, xüsusilə elmi məfhumların bu dillərdə ifadə olunması elmi beynəlxalq terminologiyanın digər dünya dillərinə keçməsində çox mühüm rol oynamışdır.

Qədim german dilləri içərisində ən zəngin ədəbiyyat yalnız qədim island dilində saxlanılmışdır. Odur ki, lüğət tərkibinin həcmi haqqında digər german dillərinə nisbətən daha dürüst məlumat vermək olur. Belə ki, ədəbi materialın azlığı üzündən, qədim ingilis dilinin lüğət tərkibinin həcmi haqqında tam, dolğun fikir söyləmək çətinidir. Sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlər həcmindən etibarən, dilin daxili imkanları hesabına zənginləşməsi daha mühüm şərtidir. Burada Hind-Avropa mənşəli sözlər daha çoxluq təşkil edərək, lüğət tərkibinin əsasını, özülünü əhatə edir. Qədim ingilis dilinin lüğət tərkibində sintaktik yolla yaranan sözlər çoxluq təşkil edir ki, bu da qədim ingilis dilinin spesifik xüsusiyyətlərini təşkil edir. Məsələn, *lord, always, woman, lady* və s. Bu cür sözlərin ayrı-ayrı ünsürlərinə bəzən digər german dillərində təsadüf edilir, lakin onlar mürəkkəb söz şəklində yalnız qədim ingilis dilində işlənir. İsim və sifət düzəldərkən ən çox inkar mənalı prefikslər işlədilirdi ki, bu prefikslər əsasən sözün mənasını qüvvətləndirir, ona müxtəlif çalarlıq verir, lakin nitq hissəsini dəyişdirmir. Ən məhsuldar prefikslər aşağıdakılardan ibarətdir: *miş, un*, və s. Məsələn, *misdeed = pis hərəkət, unfrip = müharibə*.

Qədim ingilis dilində isim və sifət düzəldən suffikslər də çox məhsuldar olmuşdur. Bu suffikslər sözə yeni çalar verir, həm də nitq hissəsini dəyişdirə bilirdi. Qədim ingilis dilində isim düzəldən suffikslər konkret və mücərrəd suffikslər kimi latın dilindən alınan sözlərə əlavə olunaraq, ingilis dilinin lüğət tərkibini genişləndirirdi. Lakin qədim ingilis dilinin lüğət tərkibini german mənbəyindən olan sözlər təşkil etdiyindən, burada xarici amillərin təsirini xüsusi olaraq vurğulamaq yerinə düşər. Belə ki, qədim dövrdə, V-VI əsrlər lüğət tərkibinin zənginləşməsində alınma sözlərin müəyyən rolu olmuşdur. Başqa xalqlarla əlaqə, ünsiyyət nəticəsində hər bir xalq yeni

məfhumlarla yanaşı söz də mənimsəyir. Bu cür sözlər zaman keçdikcə onu mənimsəmiş dilin qrammatik, fonetik qanunlarına məruz qalır, ona tabe olur və bir çox hallarda ana dili sözlərindən seçilmir. Bu halı qədim ingilis dilində müşahidə etmək mümkündür.

Qədim ingilis dilinin lüğət tərkibində alınma sözlər sonrakı dövrlərə nisbətən azdır. Bu dövrdə alınma sözlər iki mənbədən – a) latın dilindən; b) kelt dillərindən mənimsənilmiş və belə latın sözləri üç xronoloji qata bölünür.

1) germanlar tərəfindən qitədə mənimsənilən latın sözləri;

2) kelt dilləri vasitəsi ilə qədim ingilis dilindən keçən alınma latın sözləri;

3) xristianlığın yayılması ilə əlaqədar olan alınma latın sözləri.

Son dövr elmi-nəzəri ədəbiyyatda beynəlxalq terminlərlə bağlı diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri bu yeni sözlərin dilin lüğət tərkibinə möhkəm şəkildə daxil olması və bu söz və ifadələrin digər başqa sözlərlə tam hüquqa malik olmasıdır. Dünya dillərinin qarşılıqlı zənginləşməsində, eləcə də müxtəlif sistemli dillərin bir-birinə daha da yaxınlaşmasında beynəlxalq terminlərin əvəzsiz rolu vardır.

İngilis dilinin zənginləşməsində sosial amil probleminə həsr olunmuş tədqiqat işi aşağıdakı **nəticələrə** gəlməyə imkan verir. Belə ki, dil sistemi həm qrammatik modellərin strukturu, həm də leksik baxımdan müəyyən qanunauyğunluqlar üzərində qurulmuşdur. Bu qanunauyğunluqlar müəyyən kateqoriyalar vasitəsilə təzahür edir. Ünsiyyət sistemində sosial amillərin dilin sistemi ilə əlaqələndirilməsi üçün bu kateqoriyaların qarşılıqlı aspektlərini dəqiqləşdirmək zərurəti yaranır.

1. Hər bir sabit söz birləşməsi dil sistemində özünün paradiqmatik cəhətlərindən kənarında, yəni ünsiyyət bazasının nominativ vahidləri kimi qiymətləndirilir. Hər bir söz, birləşmə fərdi olaraq yaranır və bu şəkildə də dilin öz tərkibinə daxil olur. Lakin fərdi vahidlərdən yaranan leksik tərkiblər müəyyən ümumi cəhətlər qazanır və bu cəhətlər ingilis dili sistemində, belə ki, lüğət fondunun inkişafında, onun zənginləşməsində bir bütöv sistem kimi qəbul olunmasını şərtləndirir. Dilin bir hissəsi olmaqla, leksik vahidlər, frazeoloji ifadələr onun əsas cəhətlərini və xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir.

2. Bütün dillərdə qeyri-müstəqil vahidlər dilin leksik və qrammatik quruluşunda müəyyən seçim üçün şərait yaradır. Bu isə dilin zənginləşməsinin formalaşmasında sosial amillərin, heç də az əhəmiyyətli olmayan kəmiyyətin səviyyəsini müəyyənləşdirir. Bu səviyyədə ingilis və digər dillərin sosial amil probleminin həllində dilin inkişaf sistemindəki diferensial xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmək, onunla bağlı mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirmək mümkündür:

3. Dilin leksik sisteminin həm qısa, həm də genişləndirilmiş variantlarında leksik ifadələrin iştirakı ilə yaranmış külli miqdarda leksik birləşmələr, frazeoloji ifadələr mövcuddur;

4. İngilis dilinin zənginləşməsində özəl komponent kimi *göz-gözə, ağız-ağıza, əl-ələ* kimi ifadələr, cütlüklər işlənir. Bu dildə belə cütlüklər çox azdır və ya nadir hallarda rast gəlinir, işlənir. Belə bir problem Hind-Avropa dillərinin sintaktik strukturu ilə bağlıdır;

5. İngilis dilində leksik laylar, frazeoloji ifadələr, alınma sözlər, ünsiyyət komponentləri struktur baxımından da fərqlənir; ingilis dilində 3-4 komponentli olan leksik ifadə, birləşmə, laylar, birləşmələr üstünlük təşkil edir. Bu da həmin dilin zənginləşməsində onun qrammatik quruluşu ilə bağlıdır;

6. Müxtəlif mənbələrdən alınan leksik laylar, frazeoloji variantlar eyni mənbələrdən törəyib, eyni inkişaf yolu keçmiş birləşmələrdir;

7. Leksik komponentli ingilis frazeoloji ifadələri xalqların mədəni-milli dünya görüşlərini əks etdirir;

8. İngilis dilində leksik komponentli frazeoloji ifadələrin böyük bir hissəsinin semantikasını formalaşdıran leksik layların ekvivalentləri azdır. Bu dilin spesifikasiyası leksik ifadələrdə, sosial-amil probleminin həllində, başqa mədəniyyətin, başqa xalqın elementləri olması, həmçinin olmaması bu dilin daşıyıcıları arasında bilavasitə əlaqənin olmaması ilə izah olunur;

9. İngilis dilində şəffaf daxili formalı, yeni əsaslandırılmış, lakin heç də həmişə paralel omonomik sərbəst söz birləşmələri olmayan leksik ifadələr, eləcə də frazeoloji ifadələr çoxluq təşkil edir. Bu ifadələr ingilis dilinin inkişafına, onun lüğət fondunun zənginləşməsinə təsir edir;

10. İngilis frazeoloji birləşmələrinin tematik qrupları arasında ümumi cəhətlər-oxşarlıqlar çoxdur. Bu ümumiliklər dildə hərəkətlərin, funksiyaların universallığı ilə bağlıdır. Bu cür leksik-semantik variantların arasındakı fərqlər ingilis dilinin lüğət fondunun inkişafında müxtəlif və yeni tematik qruplar yaradır;

11. Müxtəlif xalqlarda hərəkətlər, simvolik mənə və metoforlaşma müxtəlifdir, bu da ingilis dilinin lüğət tərkibinə təsir edir, onu genişləndirir. Buna hər iki dildə rast gəlirik.

12. İngilis dilində feillərin əksəriyyəti hərəkət, anlama, qavrayış və s. bildiren feillərdir. Bəzi frazeoloji ifadələr ingilis dilində tamam başqa mənə kəsb edir;

13. Başqa dillərə nisbətən ingilis dilində sifət bir nitq hissəsi kimi az işlənir, bunu frazeoloji birləşmələrdə daha aydın görmək olar;

14. İngilis dilinin zənginləşməsində sosial amillər həm sadə cümlə, həm də mürəkkəb cümlənin bir hissəsi kimi işlənir;

15. Nitqdə işlənmə sürətinin artması sosial amillərin daxilində mütəhərriklili artırır;

16. Ünsiyyət vasitələrinin, sosial amillərin tərkib elementləri leksik cəhətdən yeniləşir və bu zaman ya frazeoloji variantlar, ya da frazeoloji sinonimlər yaranır;

17. İngilis dilində leksik vahidlərin, leksik layların ən çox işləndiyi sahələr ümumxalq danışığı dili və bədii ədəbiyyatdır;

18. Yeni leksik vahidlərin mənə tutumu yəni, əlavə üslubi emosional çalarla yüklənir, bu ifadələr fikri poetik fiqurlar vasitəsilə ifadə edir, bu da dilin lüğət tərkibini dəyişir, genişləndirir;

19. Leksik birləşmələrdə, eləcə də frazeoloji birləşmələrdə omonimlik də var, lakin onların tərkibində olan omonimlər bir sistemdə birləşən leksik mənə qruplarına nisbətən kəmiyyətə məhduddur;

20. İngilis dilində sosial amil problemi çox geniş işlənmə dairəsinə malikdir. Bütün dillərdə olduğu kimi, ingilis leksik sistemi zəruri ehtiyac nəticəsində tədricən formalaşmağa başlamışdır. İngilis dilinin lüğət tərkibinin leksik vahidlər və frazeoloji ifadələr baxımından zənginləşməsi prosesi həmişə davam edir.

Dissertasiyanın əsas müddələri müəllifin aşağıdakı əsərlərində əks olunmuşdur:

1. Пунктуация в тексте (на материале английского языка) // Материалы международной научно-практической конференции “Современная тюркология: направления развития и актуальные проблемы” – Алматы, – 17-18 мая – 2011, – с.360-363.
2. Gəmi mexanikləri üçün Peşəkar ingilis dili. Dərs vəsaiti // – Bakı: “Təhsil” NPM, – 2011. – 388 s.
3. The motivation for learning of the foreign language and teaching materials // – London: International Academy of Science and Higher Education, Great Britain International Scientific Analytical Project, “Problems of Modern Philology”, XXV International Scientific and Practical Conference. – May 16-21, – 2012, – p.86-88.
4. Xarici dillərin tədrisinin bəzi nəzəri problemləri // – Bakı: AR Təhsil Nazirliyi, ADU, Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri, V Respublika elmi-praktik konfransının materialları, – 7-8 iyun, – 2012, – s.206-208.
5. Xarici dillərin tədrisində müasir texnologiyadan istifadə edilməsinin əhəmiyyəti // Müəllim hazırlığının müasir problemləri: təhsildə elmi və texnoloji innovasiyalar II Beynəlxalq Elmi konfransın materialları, – Bakı: “Müəllim” nəşriyyatı, – Noyabr 26-28, – 2012, – s.293-295.
6. Обучение английскому языку: подход к проблеме мотивации // – Алматы: Казакский национальный Университет, имени Аль-фараби “Вестник”, – 2013. №3(40), – с.98-104.
7. Понятие языковой компетенции в лингвистике и методике // – Bakı: AR Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Xəbərləri, – 2013. №4, – s.296-300.
8. Müasir dövrdə mədəniyyətlərəarası dialoq və ingilis dilinin tədrisində onun rolu // – Bakı: ADPU, Pedaqoji Universitet Xəbərləri, – 2013. №3, – s.330-332.
9. Обучения русскому языку как иностранному // – Bakı: ADPU, Pedaqoji Universitet Xəbərləri, – 2013. №4, – s.198-201.

10. Təhsil inkişafı təmin edən zəruri vəzifədir // – Bakı: Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyasının Elmi əsərləri, Bakı, ADDA-nın mətbəəsi, – 2014. №2, – s.159-162.
11. Dilin inkişaf dairəsi və xüsusiyyətləri // – Bakı: ADPU, Pedaqoji Universitet Xəbərləri, – 2015. №1, – s.318-320.
12. Dil sistemi və onun haqqında yeni nəzəriyyə // – Bakı: ADPU, Pedaqoji Universitet Xəbərləri, – 2015. №2, – s.233-235.
13. İngilis dilinin leksik layı və onun xüsusiyyətləri // – Bakı: ADPU, Pedaqoji Universitet Xəbərləri, – 2015. №3, – s.262-264.
14. Milli təhsil sistemi və ulu öndər Heydər Əliyev // “Azərbaycan Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi” QSC, Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş “Dəniz nəqliyyatında innovativ texnologiyalar” X elmi-texniki konfrans, – Bakı, ADDA-nın mətbəəsi, – 6-7 may – 2015, – s.203-205.
15. Dənizçilik lüğəti (rusca, azərbaycanca, ingiliscə) / Həmmüəlliflər: prof. Ə.S.Əliyev, dos. Ç.M.Əliyev. – Bakı: AXDA (QSC), ADDA, – 2015. – 218 s.
16. Проблема обогащения словаря за счет сочетаемости слов и лексиколография // – Bakı: AXDA (QSC), ADDA-nın Elmi əsərləri, – 2016. №1, – s.166-169.
17. Языковая (английский) личность и задачи ее изучения // – Алматы: Казакский национальный педагогический университет имени Абая, Хабаршы – Вестник, – 2016. №3(57), – s.254-258.
18. Müasir dövrdə ingilis və Azərbaycan dillərinin leksik layının zənginləşməsi mənbələri və ona təsir edən sosial-kulturoloji amillər // – Bakı: BDU, Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2017. № 1(101), – s.71-73.
19. Мозг, Язык, сознание // – Bakı: ADU-nun Elmi xəbərləri, – 2017. cild 2, №2, – s.38-42.
20. Мозг, Язык, сознание // – Bakı: Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyasının Elmi əsərləri, – 2017. №1(25), – s.158-162.
21. İngilis dilinin zənginləşməsi yolları // – Bakı: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Tədqiqatlar, – 2017. №1, – s.126-130.

22. Dil, siyasət və sosial tərəqqinin ictimai inkişafda sosial-lingvistik rolu // – Bakı: AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Tədqiqlər, – 2017. №2, – s.64-69.
23. Некоторые категории теории познание // – Naxçıvan: AMEA, Naxçıvan Bölməsi. İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, “Axtarışlar” elmi toplu, –2017. cild 7, №2, – s.89-94.
24. Beynəlxalq leksikanın dünya dillərinin zənginləşməsində roluna dair // – Bakı: AR Təhsil Nazirliyi, Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, ali məktəblər arası elmi məqalələr məcmuəsi, – 2017. №3, – s.28-31.
25. Lüğət və lüğətçilik məsələləri // – Bakı: Bakı Avrasiya Universiteti, “Sivilizasiya” elmi nəzəri jurnalı. – 2017. cild 6, №1(33), – s.287-291.
26. İngilis dilinin zənginləşməsi yolları // XII Beynəlxalq elmi-texniki konfransının məruzə materialları, Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr edilir, “Su nəqliyyatının problemləri”, – 2017, – s.250-253.
27. Функция мозга и спектре лингвистики // AR Təhsil Nazirliyi, Doktorantların və Gənc Tədqiqatçıların XXI Respublika Elmi Konfransının materialları, – Bakı: – 24-25 oktyabr – 2017, – s.260-265
28. Объект и основные проблемы языкознания // – Bakı: ADPU, Tarix, İnsan və Cəmiyyət, Elmi-nəzəri və elmi metodik jurnal, – Bakı, ADPU-nun mətbəəsi, – 2017. №2(17), – s.89-95.
29. Lexicology as a human communicative behavior point of view // Министерство образования и науки РФ Пятигорский Государственном Университет Северо-Кавказский Научно-Исследовательский Институт филологии (ПГУ), Материалы III международной научно-практической конференции, – Пятигорск, – 25-26 мая, – 2017, – с.71-75.
30. Dənizçilər üçün qrammatik-metodiki vəsait. Dərs vəsaiti / – Bakı: Elm və təhsil, ADDA, – 2017. – 187 s.
31. İngilis dilinin lüğət fondunun zənginləşməsi və onun inkişaf perspektivləri (Monoqrafiya) / – Bakı: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, – 2018. – 128 s.

32. Metodika və dilçilik // – Bakı: AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tədqiqlər, – 2018. №1, – s.35-41.
33. Leksikanın ingilis dilinin zənginləşməsində rolu // – Bakı: ADPU, Pedaqoji Universitetin xəbərləri, Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası, – 2018. c.66, №3, – s.90-94.
34. Объект и основные проблемы языкознания // – Praha, Czech Republic: Научный журнал Sciences Europe, – 2018. Vol. 4, № 28, – p.60-63.
35. Lexicology as a human communicative behaviour point of view // – Hungary: Sciences of Conference, It connects with linguistics, – 2018.(İnternet)
36. The Content of the Old Language and its Improvement // Thomson Reuters journal by name “English Language teaching”, – Canada: – 2018. Vol.11, N11, (online), 1120 Finch, Avenue west, Suite 701-309, Toronto.
37. İngilis dilinin zənginləşmə üsulları // – Bakı: ADPU, Pedaqoji Universitetin xəbərləri, Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası, – 2019. c.67, №4, – s.57-62.
38. Dillərin qarşılıqlı zənginləşməsində alınmalar və onların lüğət fonduna təsiri // – Bakı: AR, Təhsil Nazirliyi, ADU, Dil və ədəbiyyat – 2020. X cild, №2, – s. 27-33.
39. Müasir ingilis dilinin leksik layı və lüğət fondunun inkişafında rolu // – Bakı: ADU, Dil və ədəbiyyat, – 2021. XI c. № 2, – s.12-22.

Dissertasiyanın müdafiəsi 13 sentyabr 2023-cü il tarixində saat 11⁰⁰ Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Azərbaycan Dillər Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat "08" iyun 2023-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 08.06.2023

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 80 213 işarə

Tiraj: 100